HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 17 - Steunende leden: € 25 - Beschermende leden: € 35
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst,
Asserendries 118, 9300 Aalst
Internationale betalingen: IBAN: BE33 3930 3032 7646
BIC:BBRUBEBB

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het "Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Lieve De Mecheleer (verslaggever), Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme (beheerder), Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie en website), Wilfried Vernaeve (bibliografie).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Mieke Van Damme, Asserendries 118, 9300 Aalst
tel. 053 21 63 30
e-mail: vdmieke@skynet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirkvandeperre@skynet.be

E-mail vereniging: hetlandvanaalst@telenet.be
Website: http://www.hetlandvanaalst.be

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

KREDIET IN EEN KLEINE VLAAMSE STAD. AALST IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ACHTTIENDE EEUW

Reinoud VERMOESEN

Krediet is alomtegenwoordig

In de meest eenvoudige bewoordingen is krediet te omschrijven als het tijdsverschil tussen het moment van aankoop (van een goed of dienst) en het ogenblik van de betaling. In die betekenis is kredietverlening niet beperkt tot formele kapitaalmarkten: kredietrelaties zijn immers ook als informele ruil- of giftnetwerken te omschrijven. Hierdoor komen concepten als *sociaal kapitaal* en *civil society* automatisch voor het voetlicht.[1] Samengevat luidt het volgens Fernand Braudel zo: '*tout est monnaie, tout est crédit*.[2]

Het onderzoek naar krediet in de vroegmoderne geschiedenis is al lang uit de kinderschoenen gegroeid, zelfs in die mate dat er een duidelijke trendbreuk is te bespeuren. Waar oudere studies vooral aandacht hadden voor krediet als economisch instrument, komen nu de actoren meer aan bod. De klemtoon ligt op de 'alledaagsheid' en 'alomtegenwoordigheid' van krediet. In een periode waarin cash geld een schaars goed was, getuigden de gezinnen van een buitengewone vindingrijkheid om dagdagelijkse transacties af te sluiten.[3] Men kan beweren dat de expanderende achttiende-eeuwse economie was gekenmerkt door een 'gemonetariseerde' (in geld uitgedrukte), maar geen 'gemonetiseerde' (in geld betaalde) samenleving.

De artikels in deze reeks zijn één in verscheidenheid. Alle auteurs focussen immers op hetzelfde thema 'krediet in een kleine Vlaamse stad' en hanteren hetzelfde bronnenmateriaal, in hoofdzaak 'staten van goed', 'wettelijke passeringen' en 'huisgelden'. Ook de tijdsafbakening is gelijklopend, de artikels bestrijken *grosso modo* de tweede helft van de achttiende eeuw. Daartegenover munten de auteurs uit in de

1 Lees voor een degelijke inleiding D. Gaggio, 'Do social historians need social capital?', *Social history*, 29 (2004) 499-513.
2 F. Braudel, *Les structures du quotidien* (Parijs 1979) 419.
3 R. Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)', *Stadsgeschiedenis*, 3 (2008) 105-121.

verscheidenheid. Door de wijze waarop ze zich thema en bronnen hebben toegeëigend, beschrijven ze veelkleurigheid van het onderzoek naar krediet.

Krediet doorheen de caleidoscoop

Pieter De Graef vertrekt vanuit de stelling dat mits een kritische houding, staten van goed als een parameter voor kredietwaardigheid te hanteren zijn. Op die manier kan hij de betrokken gezinnen en vooral hun sociaal-economische positie vergelijken en positioneren in de context van de algemene economische ontwikkeling. Deze methode stelt hem in staat om de impact van de mechanisatie- en concentratieprocessen in de textielnijverheid op de Aalsterse huishoudens te onderzoeken. Ook *Katrien Goossens* spitst zich toe op de textielsector. Zij onderzoekt de transformaties bij textielwinkeliers. Belangrijk is bovendien dat zij zich niet beperkt tot de detailhandel, maar eveneens de producenten in haar studie betrekt. *Marjolein Van Bavel* gaat in het derde artikel in op het moeilijk vatbare fenomeen van de microkredieten. Ook in haar bijdrage komt de textielsector aan bod. Van Bavel hanteert een duidelijk genderperspectief, waardoor vooral de vroegmoderne vrouwen en hun kredietnetwerken op de voorgrond treden. In het voorlaatste artikel stelt *Senne Hendrickx* de vraag of buren, een functie hebben in de vroegmoderne kredietnetwerken. Hij stelt dat door het ontbreken van 'moderne' kredietinstellingen, andere meer informele instituties én persoonlijke netwerken aan de basis van kredietrelaties lagen. Tot slot bestudeert *Michiel Horsten* het consumptiekrediet van herbergiers. Hij onderzoekt welke criteria herbergiers hanteerden om krediet te verschaffen en gaat bovendien in op de vraag of er een genderonderscheid werd gemaakt.

Het spreekt voor zich dat deze verzamelbundel geen eindpunt is. De auteurs willen vooral hun methode en onderzoeksresultaten voorstellen en daarmee de onuitputtelijkheid van het thema in de verf zetten. We kunnen dan ook enkel hopen dat dit onderwerp in de nabije toekomst wordt uitgediept en ruimtelijk wordt verbreed.

Reinoud Vermoesen
Universiteit Antwerpen - Centrum voor Stadsgeschiedenis
Departement Geschiedenis
Prinsstraat 13/D319, 2000 Antwerpen

ZIEN ZIJ ZWARTE SNEEUW? IMPLICATIES VAN TOENEMENDE CONCENTRATIE EN MECHANISATIE OP STEDELIJKE TEXTIELWERKERS (Casus Aalst, 1750-1790)

Pieter DE GRAEF

De Vlaamse textielnijverheid was reeds van in de middeleeuwen een zeer belangrijke economische sector. Verschillende Vlaamse steden, waaronder Gent, Brugge en Ieper, kenden in de twaalfde en dertiende eeuw een grote lakenproductie met export naar verre Europese markten. Ook kleinere steden en streken op het platteland begonnen in de loop van de dertiende en veertiende eeuw werkzaamheden binnen de textiel te organiseren, zo ook in Aalst. Deze lakennijverheid verdween quasi volledig uit de Ajuinenstad tijdens de vijftiende en zestiende eeuw, als gevolg van toenemende buitenlandse concurrentie (onder andere van de Engelse lakenproductie). Als alternatief kwam de linnennijverheid naar voren, die verschillende bloeiperioden zoals tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) en na de vrede van Aken (1648) en dieptepunten onder meer tijdens de Opstand tegen Spanje en ten gevolge van de oorlogen van Lodewijk XIV, gedurende de zestiende en zeventiende eeuw doorstond. De jaren die volgden op de vrede van Utrecht (1713) werden gekenmerkt als een nieuwe krachtige groeifase, die aanhield gedurende de hele Oostenrijkse periode.[1]

De linnenproductie werd gekarakteriseerd als een vorm van huisnijverheid of proto-industrie (i.e. een fase van industrialisering vóór de industriële revolutie) die aan plattelandshuishoudens een aanvullend inkomen verschafte. Binnen deze proto-industriële activiteit kon de productie georganiseerd zijn volgens het *Kaufsystem* ofwel volgens het *Verlagsystem* of *putting out*-systeem. Binnen het *Kaufsystem* was de producent/thuisarbeider eigenaar van de productiemiddelen (bv.

1 R. Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)', *Stadsgeschiedenis*, 3 (2008) 105-121, 108-110.

spinnewiel, weefgetouw) en verkocht hij de afgewerkte goederen aan een koopman. Werkte men onder een *Verlag-* of *putting out*-systeem, dan werden de productiemiddelen en -grondstoffen door een koopman-ondernemer ter beschikking gesteld. Deze koopman bleef eigenaar van de grondstoffen en betaalde een stukloon aan de producenten. Uiteraard gaat het hier over archetypen die onderhevig konden zijn aan variaties.[2] Belangrijk is het om aan te geven dat deze productievormen tevens in de steden voorkwamen en geen fenomenen waren die uitsluitend op het platteland bestonden (cfr. infra). Zo was het *Kaufsystem* dominant in de regio rond en binnen de stad Aalst.[3] Dit werd tevens duidelijk uit de gehanteerde bronnen, waarin melding werd gemaakt van spinnewielen en grondstoffen in eigendom.

Op het einde van de achttiende eeuw onderging de Aalsterse textielsector een aantal transformaties die de overgang naar het industriële tijdperk inluidden. Concentratie- en mechanisatietendensen in de katoenindustrie (i.e. productie van gemengde en katoenen weefsels) impliceerden in hoge mate een concurrentie voor de rurale en stedelijke linnennijverheid.[4] Twee ondernemers uit Charleroi, François Devillers en Pierre Ligot, kregen in 1773 de toestemming om een bedrijf met verscheidene weefgetouwen op te richten. De prijzen waartegen zij hun goederen aan de man konden brengen, lagen meer dan een derde onder die van de lokale textielwerkers. Reeds in 1788 waren er zes *indiennefabrieken* operationeel.

Dit artikel kadert binnen het proto-industrialiseringsdebat. Het concept van de proto-industrie werd voor het eerst geïntroduceerd door de Amerikaanse historicus F. Mendels in 1972.[5] Mendels vatte het begrip op als een vorm van rurale industrialisering, waarbij voornamelijk via textielbewerking plattelandshuishoudens een aanvullend inkomen konden genereren. Mendels beklemtoonde vooral de rol van het *Verlagsystem* in de schaalvergroting van de productie. Deze tendens werd gezien als voorbereidende fase op de eigenlijke industriële revolutie. Een andere pionier inzake de proto-industrie is de historicus Jan de Vries die echter meer belang toekende aan de impact

2 P. Kriedte, H. Medick en J. Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism* (Cambridge 1981) 98-107.

3 R. Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner. Spinsters. Hun plaats in de markt en het huishouden (Regio Aalst, 1650-1800)', *Het Land van Aalst*, 58:4 (2006) 293-301, 297-298; Stadsarchief Aalst, Oud Archief Aalst, *Staten van goed* (cfr. infra).

4 H. Strijpens, *Aalsterse fundamenten. Deel 1. De achttiende eeuw* (Aalst 2002) 20; R. Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst', *Het Land van Aalst*, 60:1 (2008) 54-63, 56.

5 F. Mendels, 'Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process', *Journal of Economic History*, 32 (1972) 241-261.

van de vraag (i.e. dalende voedselprijzen die leiden tot een verhoogde vraag naar gestandaardiseerde goedkope massagoederen).[6] Tevens analyseerden de voornoemde historici de sociale impact van de proto-industrialisering, die veelal negatief werd beschouwd (i.e. verpaupering van de stedelijke en rurale bevolking).

De proto-industrie kreeg gaandeweg te maken met de wet van de dalende meeropbrengsten (als gevolg van een gebrek aan technologische innovaties), waardoor kooplieden-ondernemers steeds meer geneigd waren om de productie te concentreren in manufacturen en stelselmatig vernieuwingen/mechanisering in te voeren. Zulke tendensen leidden tot een zware concurrentie voor de rurale proto-industrie. Veel minder aandacht werd er echter besteed aan de consequenties van deze tendensen voor de stedelijke handwerklieden. Toch is te veronderstellen dat stedelijke ambachtslui concurrentieel nadeel ondervonden door de oprichting van manufacturen of eventueel reeds gemechaniseerde fabrieken. Dit nadelig effect op stedelijke textielwerkers tracht ik in dit artikel onder de loep te nemen via boedels en huisgelden van de stad Aalst.[7] Tevens zal de evolutie van de huisgelden van een controlegroep (i.c. Aalsterse bakkers) belicht worden, opdat de vaststelling omtrent de textielwerkers als een ontwikkeling eigen aan de textielsector zou kunnen worden onderkend. Waren deze thuiswerkers op het einde van de achttiende eeuw minder kapitaalkrachtig – in de zin dat ze minder goed in staat waren schulden af te betalen, meer achterstallig huisgeld af te lossen hadden en minder geld konden beleggen – dan halverwege deze eeuw? Zo ja, kan men dan deze tendens onderkennen als een gevolg van toenemende centralisatie van de productie in manufacturen? Om deze evolutie te kunnen zien, werden twee steekproeven gehouden, waarvoor de bijhorende boedels werden onderzocht (ca. 1750 en ca. 1790).

Afnemende welvaart van de stedelijke textielwerkers

De hypothese dat de stedelijke textielverwerkende huishoudens op het einde van de achttiende eeuw met een toenemende concurrentie van geconcentreerde en eventueel gemechaniseerde textielfabrieken te maken hadden, impliceert dat de kapitaalkracht van deze handwerklieden

6 J. de Vries, *The economy of Europe in an age of crisis, 1600-1750* (Cambridge 1976) 84-111 en 182-191.
7 Aantal boedels van textielwerkers in Aalst: 1747-1754 = 19; 1790-1794 = 19.

afnam.[8] Via de stedelijke belastinglijsten zijn de huisgelden van dertien huishoudens getraceerd voor de eerste tijdafbakening, terwijl er voor de tweede periode gegevens van zeven huishoudens konden worden achterhaald. Deze hoeveelheden zijn uiteraard niet afdoende om geëxtrapoleerd te kunnen worden op heel de groep van onderzochte textielbewerkers. Toch kon het aantal huisgelden worden uitgebreid door een analyse van de boedels. In verscheidene staten van goed werd er melding gemaakt van achterstallig huisgeld. Gecombineerd met de precieze periode van achterstalligheid kon de waarde van het exacte bedrag worden berekend. Op deze wijze kon het aantal gegevens worden uitgebreid. Een verdere toename van de hoeveelheid aan huisgelden kon worden bekomen door de waarde van de huizen in rekening te brengen. De waarde van een huis was immers rechtevenredig met de belasting, waardoor aan de hand van de waardeschatting van een huis – indien in de boedels opgenomen – het huisgeld is berekend. In totaal kon na de voorbeschreven methode het huisgeld van zeventien van de twintig huishoudens rond 1750 en van vijftien van de negentien huishoudens rond 1790 worden achterhaald.[9] Dit komt de representativiteit van de steekproef ten goede.

Om de welvaartsevolutie te reconstrueren, werd een boxplot opgesteld voor de periodes rond 1750 en 1790. Die boxplots bieden een zicht op de verspreiding van de huisgelden (grafiek 1). De boxplot reikt voor elke tijdafbakening vijf getallen aan. Aan de hand van deze getallen kan een beeld geschetst worden van de verdeling van de belasting over die textielwerkers waarvoor het huisgeld gekend is. Het minimum, het eerste kwartiel (Q1 op 25%), de mediaan, het derde kwartiel (Q3 op 75%) en het maximum van de onderzochte gegevens maken samen de boxplot uit. Binnen de box zelf bevindt zich bijgevolg 50% van de gegevens afgeschermd door Q1 en Q3.

8 A. Fauve-Chamoux, 'Continuity and change among the Rhemish proletariat: pre-industrial textile work in family perspective', *The history of the family*, 6:2 (2001) 167-185. In dit artikel wordt via een andere benadering (nl. door genealogisch onderzoek) nagegaan of de Reimse textielwerkers op het einde van de achttiende eeuw invloed van concentratietendensen ondervonden. Door de analyse op basis van huisgelden en saldi (cfr.infra) kan een grotere groep textielwerkers in rekening worden gebracht wat de representativiteit ten goede komt. Anderzijds is het via genealogisch onderzoek wel mogelijk om dezelfde families – en dus dezelfde uitgangssituaties qua productie – te onderzoeken.

9 SVG, R. De Smet, A. Van der Poorten, I. Hubert, J. Bartholome, I. Van der Borght, M. De Clippel, J. Clopterop, L. Van Styvendaele, J. Arents, M. Cleynaert, F. Adam, R. De Smet, J. Tas, G. De Vadder, M. Permentier; SVG, M. Arijs, F. Van Biesen, C. De Craecker, J. De Preter, M.P. Dhaen, P. F. Coppens, M. E. Moreels, J. H. De Schrijver, F. Soetens, F. Van der Kelen, A. J. Picquise, M. A. Hoebeeck, J. T. Van Hoorebeeck, I. Horion.

Grafiek 1. De spreiding van huisgelden van textielwerkers, Aalst 1750 en 1790

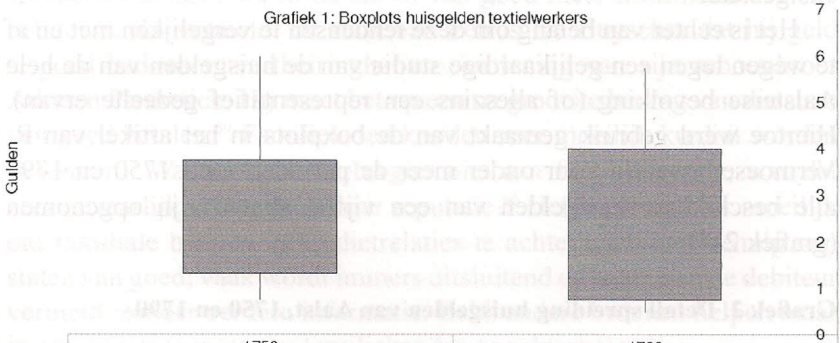

	1750	1790
Q3	3,75	4
Max	6	5,75
Med	1,75	1,75
Min	0,75	0,5
Q1	1,34	0,75

Bron: databank: SAA, OAA, huisgelden, nrs. 265-279 (1749 en 1789)

Bij het bestuderen van de grafische voorstelling (zie grafiek 1) springen een aantal vaststellingen in het oog. Allereerst blijkt dat de mediaanwaarde voor beide momentopnamen gelijk zijn, nl. 1,75 gulden. Dit spreekt de hypothese van afnemende welvaart resoluut tegen. Men zou immers verwachten dat er een neerwaartse trend merkbaar zou zijn. Er zijn wel duidelijke verschillen op te merken wat de Q1- en minimumwaarden betreft. Rond 1750 lag het eerste kwartiel op 1,34 gulden, terwijl deze veertig jaar later op een lager niveau lag, nl. 0,75 gulden of 15 stuivers. Dit houdt meer concreet in dat rond 1750 een kwart van de bestudeerde textielhuishoudens minder dan 1,34 gulden aan huisgeld afdroeg, terwijl 25% rond 1790 minder dan 0,75 gulden betaalde. Deze afname met 44% is significant te noemen. Even opmerkelijk is het feit dat het minimum van de eerste tijdafbakening gelijk is aan de Q1-waarde van de tweede periode. Hieruit kunnen we afleiden dat 25% van de onderzochte groep rond de eerste periode tussen 1,34 en 0,75 gulden aan stedelijk huisgeld afdroegen. Enkele decennia later betaalde 25% van de bestudeerde handwerklieden minder dan 0,75 gulden. Voor de minst welstellende textielwerkers kan met andere woorden geopperd worden dat zij aan welvaart inboetten op

het einde van het *ancien régime*. Wat de waarden van het derde kwartiel en de maxima betreft, kunnen geen al te markante verschillen worden vastgesteld.

Het is echter van belang om deze tendensen te vergelijken met en af te wegen tegen een gelijkaardige studie van de huisgelden van de hele Aalsterse bevolking (of alleszins een representatief gedeelte ervan). Hiertoe werd gebruik gemaakt van de boxplots in het artikel van R. Vermoesen, waarin voor onder meer de perioden rond 1750 en 1790 alle beschikbare huisgelden van een vijftal straten zijn opgenomen (grafiek 2).[10]

Grafiek 2. Detail spreiding huisgelden van Aalst, 1750 en 1790

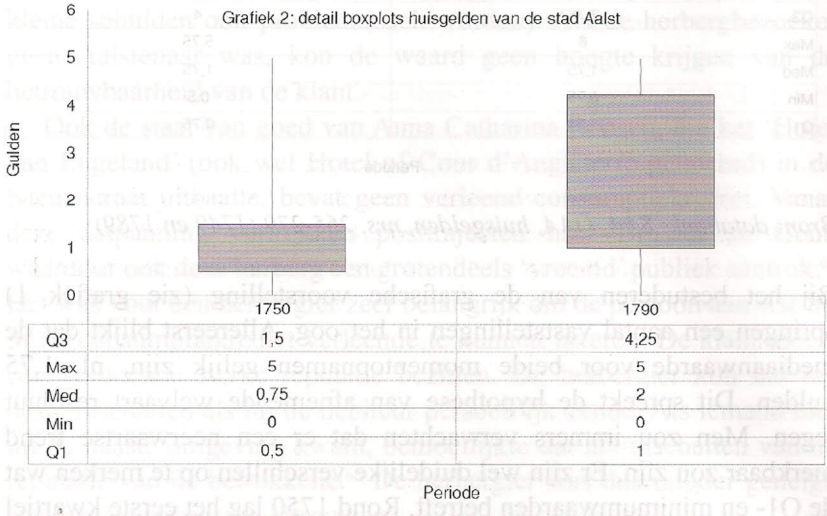

	1750	1790
Q3	1,5	4,25
Max	5	5
Med	0,75	2
Min	0	0
Q1	0,5	1

Bron: Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 61.

Bij vergelijking van de boxplots van de Aalsterse bevolking (grafiek 2) met die van de onderzochte thuiswerkers (grafiek 1) is het mogelijk om de constante mediaanwaarde van de huisgelden van de textielhuishoudens en de veronderstelde welvaartsvastheid te nuanceren. Alle onderzochte huishoudens betaalden rond de eerste momentopname meer dan de Aalsterse mediaanwaarde (i.e. 15 stuivers) aan stedelijk huisgeld, waarbij de helft meer dan het dubbele van de stedelijke mediaan afdroeg. Wanneer de tweede momentopname bekeken wordt, valt er

10 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 58-61. Grafiek 2: een detail van de boxplots waarbij de maxima in realiteit voor ca. 1750 20 gulden en voor ca. 1790 60 gulden zijn; de overige waarden staan correct weergegeven.

voor de textielhuishoudens zelf geen verschil op te merken, maar in vergelijking met de stedelijke mediaanevolutie is de waarneming frappant.

De stedelijke mediaan was op het einde van de achttiende eeuw zeer fors gestegen. Aangezien de mediaan van de onderzochte textielhuishoudens constant is gebleven, kan gesteld worden dat deze groep niet heeft kunnen profiteren van een algemene welvaartstoename en dat zij er reëel wel op achteruit zijn gegaan. De enorme stijging in de stedelijke mediaanwaarde kan onmogelijk enkel en alleen toe te schrijven zijn aan inflatoire invloeden en/of gouvernementele ingrepen.[11] Algemeen genomen zal dus de stedelijke welvaart gestegen zijn op het einde van het *ancien régime*. Het constante peil van de mediaanwaarde van het huisgeld van de textielhuishoudens heeft dan de betekenis van relatieve welvaartsafname. Tevens staat het quasi stabiele niveau van de Q3-waarden en de maxima binnen de boxplots van de textielverwerkende huishoudens in schril contrast met de felle stijgingen op stedelijk niveau. Dit wijst erop dat deze groep geenszins tot de hoogste inkomensregionen behoorden en dat zij tussen 1750 en 1790 allerminst progressie op dit vlak hebben gemaakt.

De hypothese dat het welvaren van de stedelijke handwerklieden binnen de textielverwerking er tussen 1750 en 1790 op achteruit ging, kan aldus met voorgaande statistische waarnemingen van de huisgelden worden gestaafd. Om de steekproef op basis van het huisgeld in zijn representativiteit bij te staan, werd tevens de evolutie van de saldo's van de boedels (i.e. het verschil tussen de activa en de passiva[12]) bestudeerd. Wanneer deze gegevens in boxplots worden voorgesteld (grafiek 3), valt onmiddellijk op dat de maxima in beide momentopnamen de mediaan fel overstegen. Dit maakt duidelijk dat er textielhuis-houdens waren die qua opbrengsten en dus qua welstand niet hoefden in te boeten op het einde van de achttiende eeuw - hoewel het hierbij gaat over huishoudens die textielbewerking niet als enige activiteit bedreven[13] (cfr. infra). Bij het bestuderen van de mediaanwaarden van de saldo's van de onderzochte groep handwerklieden kan een neerwaartse trend

11 Ibidem, 62.

12 Voor meer informatie over de opmaak van staten van goed en de mogelijkheden voor onderzoek: A. Schuurman, 'Probate inventories: research issues, problems and results', in: A. Van der Woude en A. Schuurman, reds., *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultura development*, Afdeling agrarische geschiedenis. Universiteit Wageningen 23 (Wageningen 1980) 19-31.

13 SVG, Guillielmus De Vadder (naast blauwverver was hij tevens winkelier), Catherine De Craecker (rentenierster; de *acte prijsije* maakt melding van een spinnnewiel en garens).

waargenomen worden. De afname van de mediaanwaarde van de saldo's met 62% (i.e. van ongeveer 867 gulden naar 328 gulden) is opmerkelijk. Weliswaar kunnen saldi een vertekend beeld geven van de reële welstand van een persoon, maar in combinatie met de analyse van de huisgelden kan toch gesteld worden dat de studie van de saldo's een adequaat beeld geeft over de welvaartsevolutie van de stedelijke textielverwerkende huishoudens. [14]

Grafiek 3. De spreiding van de saldo's vermeld in de boedels, Aalst 1750 en 1790

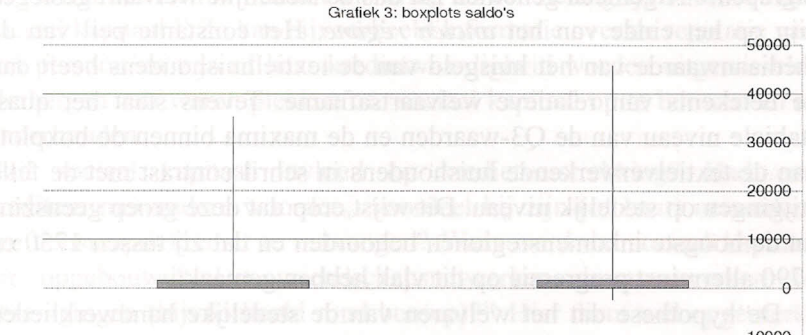

	1750	1790
Q3	1525,6125	1582,1958
Max	35169,913	45772,725
Med	866,9625	328
Min	-88,4	-2335,933
Q1	0	33,8458

Bron: databank

Vanuit voorgaande statistische vaststellingen kan besloten worden dat de welvaart van de stedelijke textielhuishoudens er van ca. 1750 tot ca. 1790 op achteruit is gegaan. Bij het trekken van deze conclusie dient rekening gehouden te worden met het feit dat het in verscheidene boedels ook personen betreft die naast de textielbewerking nog andere bedrijvigheden uitoefenden. Net zoals binnen de rurale proto-industriële activiteit kon textielbewerking in de steden een aanvullend inkomen verschaffen op de broodwinning uit de werkzaamheid die

14 Zo is het mogelijk dat een persoon met een hoog loon en met een hoge levensstandaard veel schulden aangaat en op die manier een lager saldo overhoudt dan iemand met een lager loon en dito levensstandaard, die weinig schulden heeft aangegaan.

als 'core business' werd bedreven.[15] Spinnen was bijvoorbeeld in hoofdzaak een vrouwenbezigheid, waardoor echtgenotes bovenop de activiteit van hun man geld in het laatje brachten. Zo was Joannes Bartholome een Aalsterse apotheker, terwijl zijn vrouw waarschijnlijk spinde.[16] Als de *acte prijsije* (i.e. een schatting van onroerende en vooral roerende goederen, die (niet noodzakelijk) bij de boedel werd toegevoegd) melding maakte van meerdere spinnewielen, dan wijst dit op de inschakeling van kinderen in het spinprocedé.[17] Tevens zijn er verschillende staten van goed van personen die textielbewerking combineerden met een textielwinkel (bv. blauwververs Reynier De Smet en Guillielmus De Vadder die tevens een winkel openhielden, Marie Arijs Ex Erembodegem die spinde en een textielwinkel had, ...) of met andere bedrijvigheden (bv. Joanna Hendrina De Schrijver die een herberg openhield, muzikant en kerkzanger Frans Van der Kelen die tevens spon, ...).[18]

Wanneer enkel de huishoudens worden bestudeerd die textielbewerking (spinnen, weven, blauwververij) als enige activiteit beoefenden, dan is via boedelanalyse vast te stellen dat deze huishoudens doorgaans minder welvarend waren dan andere waarvoor textielbewerking een nevenactiviteit was. De saldo's van zes van de acht 'fulltime' textielverwerkende gezinnen rond 1750 en van vijf van de zeven rond 1790 waren lager dan de mediaanwaarden van de saldo's van alle onderzochte huishoudens. De saldi van de huishoudens die rond 1790 een groter saldo dan de mediaanwaarde hadden, lagen wel onder de mediaan van de saldi van ca. 1750.[19] Het gaat hierbij evenwel om een beperkt aantal personen waardoor moeilijk conclusies kunnen worden getrokken. Bij vergelijking van de voorgaande vaststelling betreffende de saldo's van de 'fulltime' textielwerkers met de neerwaartse evolutie van de saldomediaan van de hele groep (zie grafiek 2) kan echter mits de nodige omzichtigheid geconcludeerd worden dat de welvaart van de stedelijke textielhuishoudens – met enkel textielbedrijvigheid als

15 Zie o.m. C. Vandenbroeke, 'De proto-industriële en de industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 63 (1985) 310-323, 319, 321 en 323; Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner', 294-295.

16 SVG, Joannes Bartholome.

17 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner', 295.

18 SVG, Reynier De Smet, Guillielmus De Vadder; SVG, Marie Arijs Ex Erembodegem; SVG, Joanna Hendrina De Schrijver, Frans Van der Kelen.

19 SVG, Reynier De Smet, Anna Van der Poorten, Anne Marie Beirnaert, Joanne Clopterop, Judocus Arents, Josina Tas; SVG, Francisca Van Biesen, Jacobus Delau, Clara Bauchain, Petrus Hofman; Ibidem, Joanna Theresia VanHoorebeeck. SVG, Marie P. Dhaen en Isabella Van Cauwenberghe: resp. 750,56 en 595, 89 < 866,96 gulden.

inkomstenbron – gedurende de bestudeerde periode is afgenomen.[20] Het zou de representativiteit van bovenstaande analyse ten goede komen, moest op basis van het huisgeld kunnen worden aangetoond dat textielhuishoudens – met textielbewerking als enige bedrijvigheid – voor beide tijdafbakeningen minder dan de mediaanwaarde aan huisgeld afdroegen. Dit is echter niet mogelijk, omdat niet alle huisgelden van deze personen konden worden achterhaald. Voor de periode rond 1750 is er een hiaat van twee huisgelden op de acht en voor de andere momentopname een leemte van drie huisgelden op de zeven. Het betreft hier personen die zelf geen huis in bezit hadden. Het feit dat veel van de onderzochte 'fulltime' textielwerkers geen eigen huis hadden, kan op zich ook al een indicator zijn van geringere welstand tegenover hun collega's die er nog andere activiteiten op nahielden.[21]

Afnemende welvaart te wijten aan concentratie- en mechanisatie-tendensen?

'Qu'il ait été bref ou lent, qu'il ait été précipité par la concurrence étrangère ou par l'essor des manufactures nationales, le déclin de l'industrie rurale a entraîné son cortège de souffrances et d'épreuves'.[22] Op het einde van het *ancien régime* nam de rurale proto-industrie af. P. Deyon bracht geen echte oorzaak naar voren, maar gaf wel aan dat de rijzende manufacturen een impact hebben gehad. Deze stelling kan ook opgaan voor de textielverwerking in Aalst. Het valt immers niet uit te sluiten dat de stedelijke textielwerkers te lijden hadden onder de opkomst van een aantal geconcentreerde verwerkingsplaatsen in Aalst.[23] Een gelijkaardige casestudy naar de afnemende welstand van textielwerkers werd verricht door de Franse historica A. Fauve-Chamoux voor de stad Reims, gelegen in het noordoosten van Frankrijk.[24] Zij onderkende in haar onderzoek dat op het einde van de achttiende eeuw de Reimse wevers en spinsters het steeds moeilijker hadden. De concentratie

20 Rond 1750 bedroeg de mediaan 866,96 gulden, terwijl rond 1790 de middelste waarde nog maar 328 gulden inhield. Bovendien is gebleken dat de meeste textielwerkers met textielbewerking als enige inkomstenbron een saldo hadden lager dan de mediaanwaarde. Bijgevolg kan aangenomen worden dat hun welvaart tussen 1750 en 1790 is teruggelopen.

21 SVG, Anna Marie Beirnaert, Marie De Clippel, Philippine Renees, Marie Permentier; SVG, Jacobus Delau, Clara Bauchain, Petrus Hofman, Joanna Theresia Van Hoorebeeck.

22 P. Deyon, 'Les formes protoindustrielles. Fécondité et limites du modèle protoindustriel: premier bilan', *Annales ESC*, 39:5 (sept-okt 1984) 873.

23 Strijpens, *Aalsterse fundamenten*, 20; SAA, OAA, *huisgelden*, nrs. 265-279 (vermelding van een katoenspinnerij in de huisgelden van 1789).

24 Fauve-Chamoux, 'Continuity and change among the Rhemish proletariat', 167-185.

van textielverwerking ging er gepaard met een afname van het aantal onafhankelijke textielwerkers. Wel dient opgemerkt te worden dat de Reimse manufacturen nooit gemechaniseerd zijn geworden in tegenstelling tot deze in Aalst.[25] Deze vaststelling versterkt de hypothese dat de Aalsterse textielhuishoudens te maken hadden met toenemende concurrentie van geconcentreerde productie-eenheden. In Reims waren immers niet-gemechaniseerde manufacturen geduchte mededingers voor de spinners en wevers. In Aalst was er daarenboven nog eens een tendens tot mechanisatie die de productieprijzen verder deed afnemen.

Om de afnemende welvaart van de Aalsterse textielhuishoudens (zoals aangetoond in het eerste deel van dit artikel) te kunnen onderkennen als een proces eigen aan de textielsector, dringt zich een vergelijking op met een controlegroep. Ik heb hiertoe de huisgelden van Aalsterse bakkers onderzocht en dit tevens voor de twee tijdafbakeningen, namelijk ca. 1750 en ca. 1790. Bakkers kunnen fungeren als controlegroep voor de textielverwerkende huishoudens, omdat zij geenszins invloed ondervonden van het ontluikende industrialiseringsproces, noch van buitenlandse concurrentie en tolpolitiek. *Meester brootmaekers* vormden bovendien een prominent ambacht binnen de stad Aalst, waardoor ik van een representatieve groep bakkers de huisgelden heb kunnen traceren.[26] In totaal konden zestien huisgelden van rond 1750 en elf van rond 1790 worden achterhaald.[27]

25 Ibidem, 185; Strijpens, *Aalsterse fundamenten*, 20.

26 S. De Schryver, 'De Aalsterse ambachten vanuit een sociaal-economische invalshoek (achttiende eeuw)', *Het Land van Aalst*, 54:2 (2002) 113-152, 117-119, 132 en 141.

27 Om de huisgelden van de bakkers op te sporen, werd gebruikt gemaakt van een lijst van bakkers uit: De Schryver, 'De Aalsterse ambachten', 152 en van W. Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen van de stad Aalst* (Aalst 2001-2008) om de namen van bakkers rond beide momentopnamen te vinden. Nadien konden voor beide perioden huisgelden worden getraceerd via: SAA, OAA, *huisgelden*, nrs. 265-279 (jaar 1749 en 1789). Tevens werd gebruikt gemaakt van twee boedels van bakkers voor iedere periode. SAA, OAA, *SVG*, nr. 1867, Joanne Françoise Feni 1751 (echtgenote van *meester brootmaeker* Carolus De Waegeneer); Ibidem, nr. 1870, Pieter Van Drooghenbroeck 1754; Ibidem, nr. 1903, Angelina 't Kindt 1787; Ibidem, nr. 1906, Joanna De Saedeleer ex Haaltert 1790 (echtgenote van bakker Alexander Bernardus De Klerck; van deze bakker kon via de stedelijke belastingslijsten het huisgeld niet worden achterhaald. Via de waarde van het huis (i.e. 6550 gulden) werd het huisgeld berekend en op 5,38 gulden vastgelegd). Van volgende bakkers konden de huisgelden worden achterhaald: ca. 1750: Andries Van Nieuwenhove, Joannes De Bie, Judocus Luyckx, Peeter Joannes Van den Broucke, Sebastianus Verhulst, Thomas Adriaens, Frans Van der Gucht, Peeter Franssens, Judocus Verschueren ,Peeter De Neve, Guillielmus Remees, Hermes Bridou, Joannes Baptiste Stevens, Judocus De Noose, Carolus De Wagheneer, Pieter Van Droogenbroeck; ca. 1790: Judocus Vermeiren, Henricus Caudron, Frans Van der Haegen, Egidius Adam, Josephus Verleysen, Jan Baptiste Temmerman, Rochus Verschuren, Alexander Bernardus De Klerck, Jan Baptiste De Coster, Jacobus Muylaert, Josephus Speliers.

Grafiek 4. De spreiding van het huisgeld van bakkers, Aalst 1750 en 1790

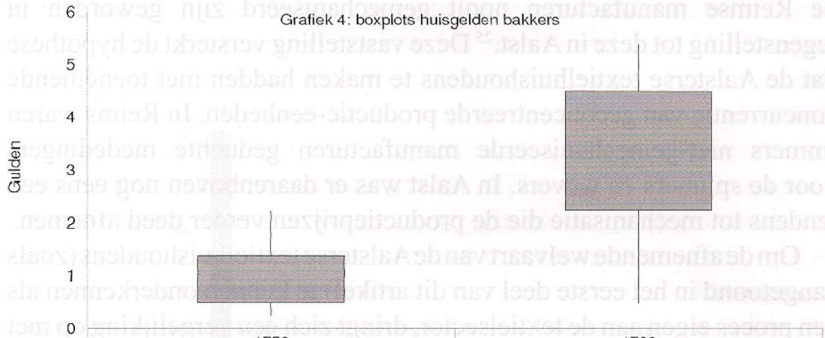

	1750	1790
Q3	1,375	4,5
Max	2,25	5,38
Med	1	2,75
Min	0,25	0,5
Q1	0,5	2,25

Periode

Bron: SAA, OAA, huisgelden, nrs. 265-279 (jaar 1749 en 1789) en staten van goed.

De evolutie van de huisgelden van de *brootmaekers* blijkt de stedelijke ontwikkeling te volgen (grafiek 4 – boxplots van de huisgelden van bakkers – en grafiek 2 – boxplots van de Aalsterse huisgelden). De mediaan van de huisgelden van de bakkers steeg net zoals de stedelijke mediaan meer dan het dubbele. De stijging van de andere getallen (i.e. de extrema en Q1- en Q3-waarden) was evenzeer frappant en in de lijn van de stedelijke evolutie. Blijkbaar hebben de bakkers van Aalst wel weten te profiteren van een toegenomen welstand, terwijl de stedelijke textielverwerkers er relatief op achteruitboerden. Dit wijst erop dat deze achteruitgang hoogstwaarschijnlijk te wijten was aan processen die zich afspeelden binnen de textielproductie of aan daaraan gerelateerde factoren.

Nu rijst de vraag welke processen en factoren de welvaartsafname van de Aalsterse textielverwerkende huishoudens kunnen verklaren en in welke mate concentratie en mechanisatie een rol hebben gespeeld. De Schryver legde in zijn artikel vooral de nadruk op de rol van het platteland in de textielverwerking als verklarende factor in de neergang van stedelijke textielwerkers (met nadruk op de linnenwevers).[28] Het

28 S. De Schryver, 'De Aalsterse ambachten', 125.

is uiteraard onloochenbaar dat de textielnijverheid vanaf de vijftiende tot in de achttiende eeuw op het Vlaamse platteland – en dus ook in de rurale streken van het *Land van Aalst* - in toenemende mate floreerde.[29] In dit verband heeft de rurale proto-industrie op lange termijn uiteraard een belangrijke rol gespeeld in het wegkwijnen van de stedelijke textielnijverheid.[30] De rurale ontwikkeling biedt ons echter geen bevredigend antwoord op het welvaartsverlies van de Aalsterse textielwerkers in de periode 1750-1790, omdat rurale productie ook al in 1750 voorkwam.[31] Daarenboven formuleerde P. Deyon de these dat op het einde van het *ancien régime* de rurale proto-industrie ook met moeilijkheden te kampen had. Ook het landelijke Aalsterse hinterland kreeg in de tweede helft van de achttiende eeuw met stijgende productiekosten en dalende afzetprijzen te maken.[32]
De duurder wordende grondstofprijzen (i.c. prijzen van vlas en van het halffabricaat vlasgaren) bieden een betere verklaring voor de regressie in welvaart van zowel de landelijke als de stedelijke textielwerkers. De toenemende vlasprijzen konden te wijten zijn aan mislukte oogsten, zoals die van 1764, 1765 en 1786.[33] Deze misoogsten bieden echter geen verklaring voor de structurele problemen in de ambachtelijke textielsector. Een andere verklaring voor de stijging van de grondstofprijzen heeft te maken met de tolpolitiek van de Oostenrijkse en buitenlandse overheden (cfr. infra) en met het toenemende bevolkingsaantal. De bevolkingsgroei in het *Land van Aalst* zoals in de rest van Europa en die in de literatuur bestempeld is als een gevolg van het succes van de rurale productie, joeg de prijzen van landbouwproducten en dus ook van het vlas de hoogte in.[34] De productiekosten voor textielverwerkende huishoudens die niet of in ontoereikende mate over een stuk landbouwgrond beschikten, namen

29 Zie o.m. Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 757; Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen', 106.
30 Hoewel hierover geen consensus bestaat. P. M. Hohenberg poneert dat er geen strakke correlatie bestaat tussen de stedelijke neergang en de rurale opleving. Lees: Hohenberg, 'Urban manufactures in the proto-industrial economy', 165; C. Lis en H. Soly zijn ook genuanceerder wat dit betreft. Lees: C. Lis en H. Soly, 'Corporatisme, onderaanneming en loonarbeid. Flexibilisering en deregulering van de arbeidsmarkt in Westeuropese steden (veertiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20:4 (1994) 365-390, 366.
31 H. Van der Wee, 'Antwoord op een industriele uitdaging: de Nederlandse steden tijdens de late middeleeuwen en nieuwe tijd', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 100:2 (1987) 169-184, 171.
32 Deyon, 'Les formes protoindustrielles', 873; Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 760.
33 E. Sabbe, *De Belgische vlasnijverheid. Deel 2: van het verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXe eeuw* (Kortrijk 1975) 97, 100.
34 Zie o.m. Berg, Hudson en Sonenscher, 'Manufacture in town and country before the factory', 18; Van der Wee, 'De industriële ontwikkeling in de Nederlanden', 62.

bijgevolg toe. De nefaste invloed hiervan op het inkomen werd vanaf de jaren 1770 voelbaar; zeker wanneer de verkoopprijzen van linnen weefsels daalden. Gepaard gaande met de bevolkingsaanwas ontstond er een overschot aan huishoudens werkzaam in de textiel wat tevens een negatief effect op het reële inkomen heeft gehad. Textielnijveraars konden van dit arbeidsoverschot gebruik maken en het kanaliseren in de richting van tewerkstelling in hun manufacturen.[35] Door de lagere lonen konden zij bijgevolg goedkoper produceren en door de concentratie van arbeid op één plaats nam het productievolume een hoge vlucht. Daardoor konden zij hun producten goedkoper aanbieden, wat op zijn beurt weer een nadelige invloed had op de onafhankelijke stedelijke textielwerkers.[36] Een kleine kanttekening dient hierbij toch gemaakt te worden. Als het aantal textielverwerkende huishoudens zou zijn toegenomen, dan is er van deze evolutie niets te merken in het aantal boedels van rond 1790 in vergelijking met het aantal rond 1750. De hoeveelheid boedels is quasi ongewijzigd gebleven wat geenszins het vermoeden van een toenemend aantal textielwerkers doet rijzen.[37]

Zoals P. Deyon al aangaf, kon de buitenlandse concurrentie ook een rol gespeeld hebben in de neergang van de rurale proto-industrie.[38] De impact ervan op de stedelijke textielverwerking valt uiteraard niet uit te sluiten. De invloed van buitenlandse concurrentie hing nauw samen met de tolpolitiek die door zowel de buitenlandse overheden, als door de gouverneurs-generaal en de adviserende Raad van Financiën in de Oostenrijkse Nederlanden werd gevoerd. De tolpolitiek paste in het kader van het mercantilistische handelsbeleid, waarbij de Europese staten streefden naar een positieve handelsbalans via het heffen van invoerrechten.[39] Het grillige beleid van de Oostenrijkse regering inzake de uitvoer van vlas en garen – in 1784 gold een vrije vlas- en garenexport naar Frankrijk en Holland, terwijl twee jaar later een radicale ommekeer volgde – alsook de hoge invoerrechten geheven door buitenlandse (Franse en Spaanse) overheden op linnen weefsels

35 Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 760; H. Van der Wee, 'Industrial dynamics and the proces of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late middle ages to the eighteenth century. A synthesis', in: H. Van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries. (Late middle ages-early modern times)*, Studies in social and economic history 1 (Leuven 1988) 366-367.

36 Strijpens, *Aalsterse fundamenten*, 20; Thomson, 'Variations in industrial structure', 87.

37 Zie databank: aantal boedels van textielwerkers in Aalst: 1747-1754 = 19; 1790-1794 = 19.

38 Deyon, 'Les formes protoindustrielles', 873.

39 Van der Wee, 'Antwoord op een industriële uitdaging', 180; Van der Wee, 'De industriële ontwikkeling van de Nederlanden', 72-73.

uit onze streken, hebben ongetwijfeld, al dan niet direct, een negatieve impact op de Aalsterse textielhuishoudens gehad. Deze huishoudens hadden immers contacten met kooplui binnen grotere steden van de Oostenrijkse Nederlanden. Het feit dat Aalsterse textielwerkers, al dan niet via tussenpersonen, ingeschakeld waren in handelsnetwerken van kooplui, impliceert dat zij ook van de buitenlandse concurrentie en overheidspolitiek invloed ondervonden. Men kan er immers van uitgaan dat deze kooplieden in een internationaal circuit actief waren.[40]

Conclusie

Het lijkt mij afdoende aangetoond dat de welvaart van de Aalsterse textielwerkers op het einde van de achttiende eeuw afnam. Aan de hand van de vergelijking tussen de evolutie van de huisgelden van de stedelijke textielwerkers en die van een representatief deel van de Aalsterse bevolking werd duidelijk dat deze handwerklieden aan welstand inboetten in de periode 1750-1790. Inflatie en hogere aanslagvoet kunnen hierbij niet volstaan als verklarende elementen, gezien de spectaculaire stijging van de stedelijke mediaan van de huisgelden en het constante niveau van de mediaanwaarde van de huisgelden van de textielwerkers (cfr. supra). De these van afnemende welvaart kon worden bevestigd door een analyse van de evolutie van de saldo's in de boedels van de stedelijke textielverwerkende huishoudens. Door de uitgevoerde analyse kan tevens mits de nodige omzichtigheid worden gesteld dat textielverwerkers die geen andere nevenactiviteiten bedreven, minder welvarend waren dan hun collega's die voor hun broodwinning niet enkel van de textielbewerking afhankelijk waren. Uit de vergelijking van de evolutie in de huisgelden van de Aalsterse textielhuishoudens met die van een controlegroep (i.c. bakkers uit Aalst) valt af te leiden dat de afnemende kapitaalkracht van de eerste groep te wijten was aan factoren en processen binnen de textielsector zelf.

'... qu'il ait été précipité par la concurrence étrangère ou par l'essor des manufactures nationales ...'.[41] De vraag of de dalende kapitaalkracht van de Aalsterse textielwerkers te wijten was aan de toenemende concentratie- en mechanisatietendensen kan niet ongenuanceerd beantwoord worden. De geconcentreerde manufacturen in Aalst zullen hoogstwaarschijnlijk een rol hebben gespeeld in de welvaartsafname van de textielwerkers. Of zij hier ook de oorzaak

40 Zie databank; Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen', 112-113.
41 Deyon, 'Les formes protoindustrielles', 873.

van zijn, is moeilijker hard te maken. Het is goed mogelijk dat bij het ontstaan van zulke werkplaatsen de werklieden binnen de spinnerij en weverij zo'n concurrentieel nadeel ondervonden door de goedkopere productie- en verkoopprijzen van deze manufacturen, dat hun welvaartsafname rechtstreeks hieraan te linken is. De stijgende prijzen van de grondstoffen – als een element van verklaring - hingen op langere termijn nauw samen met de twee volgende verklaringsfactoren, namelijk de bevolkingsgroei en de tolpolitiek.
De bevolkingsgroei kan als verklarend element aangereikt worden. Door de bevolkings-toename vergrootte het aantal textielwerkers, wat een negatief effect had op hun reëel inkomen. Dit overaanbod aan werkkrachten kon door entrepreneurs tegen lage lonen worden ingezet in hun bedrijven. Op die manier heeft het concentratie- en mechanisatieproces een versterkend effect op de welvaartsafname van de Aalsterse textielwerkers gehad en heeft het er dus een indirecte invloed op uitgeoefend. Zoals reeds in het betoog aangehaald, kan via de hoeveelheid boedels niet afgeleid worden dat het aantal Aalsterse textielwerkers op het einde van het *ancien régime* toenam. Als hun aantal inderdaad ongeveer constant is gebleven, dan lijkt de these dat de geconcentreerde werkplaatsen direct een impact hebben gehad op hun welvaartsafname meer bevredigend.

Naast de concentratie- en mechanisatietrend, de duurdere vlas- en garenprijzen en de bevolkingsgroei met de eventuele versterkende impact van manufacturen moeten de buitenlandse concurrentie en tarievenpolitiek en het binnenlandse tolbeleid als verklarende variabelen vermeld worden. Het behoeft geen betoog dat de buitenlandse restricties op de invoer van linnen weefsels uit de Zuidelijke Nederlanden, alsook het vlas- en garenexportverbod van de Oostenrijkse regering in deze Habsburgse erflanden een nefaste invloed op het inkomen van wevers en spinners/spinsters hebben gehad. Deze grensoverschrijdende verklaringsfactor kan een invloed op het lokale Aalsterse niveau hebben gehad en kan daarom niet uit het blikveld geweerd worden.

Vanuit deze bijdrage kan gesteld worden dat er een zekere welvaartsafname bij de Aalsterse textielwerkers is geweest in de periode 1750-1790. Dit lijkt mij te wijten aan een combinatie van factoren waarbij concentratie en mechanisatie, stijgende grondstofprijzen en de gouvernementele tariefbepalingen de belangrijkste zijn. Verder onderzoek is echter noodzakelijk om definitief uitsluitsel te kunnen bieden. Zo zou men de productiekosten van de Aalsterse textielwerkers kunnen vergelijken met de productiekosten van de manufacturen.

Boedels zijn hierbij niet aangewezen als bron, vermits zij te weinig informatie geven over de precieze hoeveelheid grondstoffen en enkel melding geven van bijvoorbeeld 'leveringhe van gaeren'. Tevens is verder onderzoek nodig om te zien of de uitgevoerde analyse en daaruit gevormde besluiten te extrapoleren zijn op andere textielverwerkende steden in de Zuidelijke Nederlanden en bij uitbreiding in het industrialiserende Europa.

RETAIL (R)EVOLUTION[1] EN WIJZIGENDE ARBEIDSVERHOUDINGEN. BOEDELONDERZOEK NAAR DE SCHULDRELATIES VAN AALSTERSE TEXTIELWINKELIERS, 1750-1790

Katrien GOOSSENS

Aalst was 'één van de koplopers in de transitieperiode van midden achttiende eeuw naar een industriële samenleving'. De industrialisering bracht echter niet voor iedereen evenveel voordelen met zich mee.[2] Vanaf 1750-1760 ervoer de Aalsterse textielsector een toestroom van Waalse ondernemers waardoor de concurrentie van gespecialiseerde textielproductie in opkomende manufacturen steeds minder houdbaar werd voor de stedelijke thuiswevers.[3] Velen gingen in loondienst werken van een grotere ondernemer en degradeerden in feite van een kleine zelfstandige ondernemer tot een stukwerker. Vooral in de textielsector werd een algemene proletarisering in de tweede helft van de achttiende eeuw merkbaar. 'Tussen 1750 en 1850 zakte het Vlaamse land weg van één van de meest welvarende contreien in West-Europa tot wat gemeenzaam 'Arm Vlaanderen' zal genoemd worden.'[4]

In deze transitieperiode veranderde het karakter van de economie niet enkel door wijzigende productieverhoudingen, maar ook door een nieuwe consumptiecultuur en veranderende verkoopsmethoden. Sinds de jaren 1980 zijn onderzoekers het stereotiepe beeld van de weinig dynamisch, passieve pre-industriële kleinhandelaar en de pre-industriële consument, enkel gericht op het onderhouden van de eigen familie, grondig gaan herzien. Waar vroeger de ontwikkeling van een consumptiemaatschappij in de negentiende eeuw gesitueerd werd, verplaatst men deze naar de achttiende eeuw als eeuw van

1 B. De Munck en R. Vermoesen, *Shops, labour relations and distribution networks. The emergence of retail and the disappearance of producer-retailers in Alost*, c. 1650-c. 1800, Third Flemish-Dutch Conference on the Economic and Social History of the Low Countries before 1850 (Antwerpen 2008) 8.
2 R. Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst', *Het Land van Aalst*, 60 (2008) 62.
3 Ibidem, 62.
4 L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime* (Gent 1985) 7.

een echte '*consumer revolution*' waarbij duidelijke veranderingen in het consumptiegedrag vast te stellen zijn.[5] Waar de pre-industriële consument duurdere goederen aankocht die langer meegingen, verkoos de achttiende-eeuwse consument in West-Europa steeds meer goedkopere, minder duurzame producten die bijgevolg meer onderhevig waren aan de grillen van de mode.[6] Dit betekende ook een totaal nieuwe invulling van de pre-industriële kleinhandelaar die, als deel van de snel groeiende middenklasse, als motor van de samenleving werd gezien. In een studie van Mui en Mui wordt beweerd dat de achttiende-eeuwse winkelsector actief en baanbrekend was in zijn methodes van verkoop en distributie.[7] Hun onderzoek wijst uit dat er waarschijnlijk meer winkels per hoofd actief waren rond 1750 dan in de negentiende eeuw.[8] Dit netwerk van actieve winkels dat de maatschappij ondersteunde, wordt ook wel bestempeld als de '*retail revolution*'.[9] Deze veronderstellingen zou men afleiden uit een toenemend aantal handelaars dat voorkomt in de registers van handelaarsgildes.

Interessant lijkt het om na te gaan of er zich ook zulke veranderingen voordoen in de Aalsterse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw. Omdat een onderzoek over de hele winkelsector in Aalst te omslachtig zou zijn en buiten het bereik van dit artikel zou vallen, heb ik ervoor gekozen me te focussen op de textielwinkels gevestigd in Aalst. Aangezien de kleine stad reeds vroeg ingeschakeld was in het achttiende-eeuwse industrialiseringsproces, en aangezien de textielnijverheid een van de eerste geïndustrialiseerde sectoren in Binnen-Vlaanderen was, hoop ik binnen deze sector veranderingen op het spoor te komen.[10] Kunnen we in Aalst ook spreken van zulk ondersteunend netwerk van textielwinkels in de achttiende eeuw? Neemt het aantal actieve winkels per hoofd van de bevolking toe? Zo ja, hoe kan men dit dan verklaren en mag men hieruit een dichtere betrokkenheid van een winkel ten opzichte van zijn klanten afleiden of juist niet? Valt er enige vorm van professionalisering op te merken in de verkoop van textielproducten?

5 I. Van Damme, *Antwerpse klanten en kleinhandelaars tussen continuïteit en vernieuwing, 1648-1748* (Antwerpen 2006) 35.

6 Zie: L. Van Aert en I. Van Damme, 'Retail dynamics of a city in crisis: the mercer guild in pre-industrial Antwerp (c.1648- c. 1748), in: B. Blondé e.a., *Retailers and consumer changes in early modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2005) 141-142. ;L. Van Aert en D. Van Den Heuvel, 'Sekse als de sleutel tot succes? Vrouwen en de verkoop van textiel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden 1650-1800', in: *Textielhistorische Bijdragen*, 47(Hengelo 2007) 7.

7 H. Mui and L. H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989) xiii.

8 Ibidem, 34-44.

9 Van Damme, *Antwerpse klanten*, 31.

10 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 62.

In een studie over arbeidsrelaties en distributienetwerken in Aalst van Vermoesen en De Munck worden veranderingen in textielverkoop in verband gebracht met het stilaan verdwijnen van de producent-verkoper sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw.[11] Zij opperen voor een meer genuanceerde benadering van een eventuele '*retail revolution*', en vinden dat men in '*retail-research*' te weinig aandacht schenkt aan veranderingen aan de productiezijde van de achttiende-eeuwse stedelijke economieën.[12]

Daarom wil ik in dit onderzoek over verkoop er wel aandacht aan besteden door een onderscheid te maken tussen textielwinkels die eerder onafhankelijk opereren en zichzelf voorzien van afgewerkte producten (producent-verkopers) enerzijds, en textieldistributeurs die afhankelijk zijn van één of meerdere leveranciers van afgewerkte goederen anderzijds. Men bestempelt deze laatste groep af en toe ook wel met de Engelse term '*shopkeepers*' omdat zij enkel gespecialiseerd zijn in de verkoop van afgewerkte producten.[13] Concreter kan men zich dan de vraag stellen of een eventuele toename van textielwinkels te wijten is aan een toenemend aantal onafhankelijke winkels of juist te maken heeft met een toenemend aantal *shopkeepers*? Kunnen we met andere woorden veranderingen in de verkoop van textiel koppelen aan de wijzigende arbeidsverhoudingen, zoals het verdwijnen van de producent-verkoper, in de late achttiende eeuw?[14]

Om de textielwinkeliers als groep te situeren in de Aalsterse economie en maatschappij, is het belangrijk eerst een sociaal profiel op te stellen van de doorsnee-textielverkoper. Op basis van de Aalsterse belastinglijsten zal ik proberen een idee te krijgen van de financiële situatie van de textielwinkeliers en stel ik de vraag of we hen wel echt als een homogene groep kunnen beschouwen. Zijn er grote verschillen onderling en hoe kunnen we deze dan verklaren? Is er bijvoorbeeld een verschil tussen de financiële situatie van producent-verkopers en gewone verkopers en kan men hierin een evolutie vaststellen?

In een volgend hoofdstuk zal ik dieper ingaan op de 'retail revolution' en de kredietrelaties die textielwinkeliers onderhielden. Deze poog ik na te gaan via vorderingen weergegeven in staten van goed.[15] Een derde hoofdstuk zal ingaan op de oorzaken van transformaties in de distributiezijde van de textielsector. Zo komen de leveranciers van de

11 De Munck en Vermoesen, *Shops, labour relations*, 3.
12 Ibidem, 3 en 8.
13 Ibidem, 1.
14 Ibidem, 3-4.
15 R. Vermoesen, *Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens: de regio Aalst, 1650-1800* (Antwerpen 2008) 47.

textielwinkels voor het voetlicht: hetzij de talrijke kleermakers, hetzij de weinige grote ondernemers in de textielsector. Verder gaan we in op het verdwijnen van de producent-verkoper in de textielindustrie. Tot slot lijkt het ook interessant om na te gaan hoe het aantal leveranciers zich verhoudt tot het aantal textielwinkels in Aalst en hoe dit evolueert. Een vermindering van het aantal leveranciers zou immers kunnen wijzen op het verdwijnen van de kleinschaligere producent-verkoper en een evolutie naar een textielmarkt die beheerst wordt door enkele grote ondernemers.

In dit onderzoek staat de vergelijking tussen de twee onderzochte tijdsperiodes in de boedels centraal, namelijk: een eerste van 1747 tot 1754 en een tweede van 1787 tot 1794. Met het onderzoek naar deze 50-jarige transitieperiode wil ik een antwoord geven op de bovenstaande vragen en me vooral focussen op mogelijke evoluties omtrent textielverkoop en een eventuele sociale polarisatie doorheen deze periode. Onder een sociale polarisatie binnen de textielsector versta ik het groeien van een sociale tegenstelling en een financiële kloof binnen deze sociale groep.

Middenklasse als motor van de samenleving? Een sociaal profiel van textielwinkeliers

Het begrip van de pre-industriële kleinhandelaar dat sinds de jaren 1980 een totaal nieuwe invulling kreeg binnen het historische onderzoek over verkoop, wordt als 'vaandeldrager van de moderniteit'[16] geplaatst in de overgangsperiode naar een industriële samenleving. Studies over de innovaties in de kleinhandel worden gekoppeld aan een andere langlopende historiografische traditie, vooral van toepassing op Groot-Brittannië, die de hardwerkende middenklasse als motor van de maatschappij ziet.[17] In de kleinhandelsector in Antwerpen worden 'de kleinhandelaars in het algemeen en de textielverkopers in het bijzonder tot de middenklasse gerekend.'[18] Voor de textielwinkeliers in Aalst heb ik een sociaal profiel opgesteld om na te gaan of men hen ook kan zien als deel van de middenklasse. Hiervoor heb ik de Aalsterse bevolking opgedeeld in verschillende klassen op basis van het verschuldigde huisgeld.

16 Van Damme, *Antwerpse klanten*, 35.
17 Ibidem, 36.
18 Van Aert en Van Den Heuvel, 'Sekse als de sleutel tot succes?', 23.

Huisgelden voor textielwinkels omstreeks 1749 (in gulden)

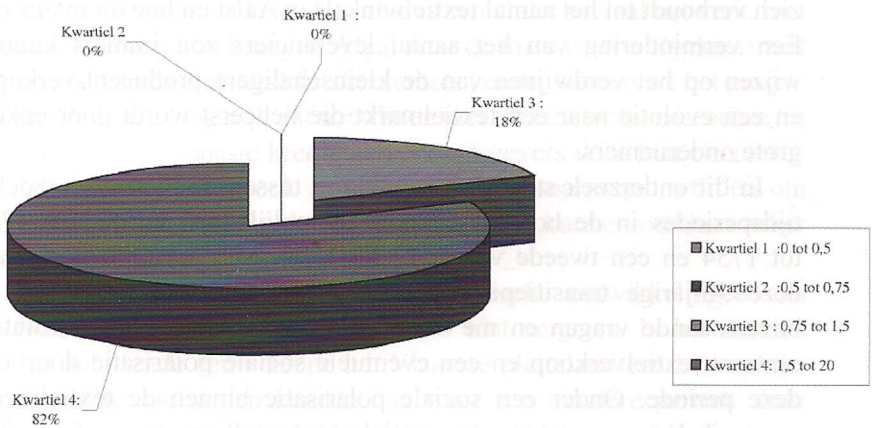

Verdeling 4e kwartiel, huisgelden textielwinkels omstreeks 1749 (in gulden)

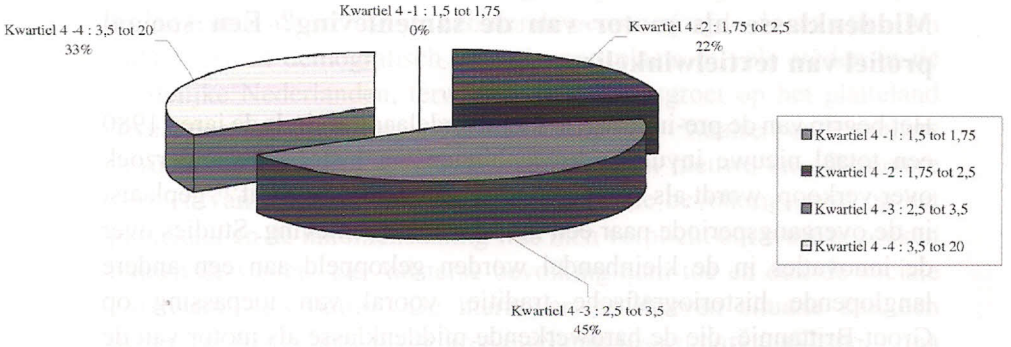

Huisgelden voor textielwinkels omstreeks 1789 (in gulden)

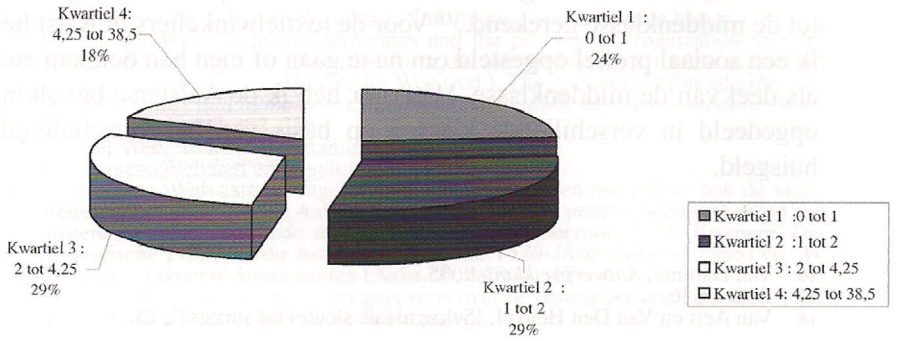

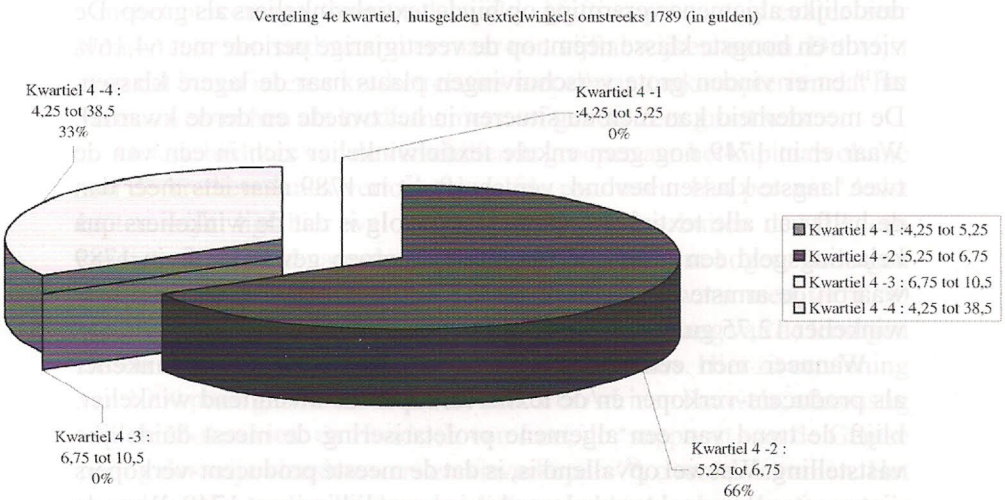

Bron: databank

Uit bovenstaande grafiek voor 1750 blijkt heel duidelijk dat textielwinkeliers geen arme inwoners zijn. Alle verkopers van textiel bevinden zich boven het huisgeld van 0,75 gulden (de mediaan), waarvan zelfs 82% tot de hoogste klasse behoort. Hierbij dienen wel enkele duidelijke opmerkingen geformuleerd te worden, zoals de 39% waarvoor geen informatie is teruggevonden in de Aalsterse huisgelden. Maar rekening houdend met deze onbekenden, blijft het aandeel textielwinkeliers in de hoogste klasse nog steeds 50%. Omdat de vierde klasse veel te ruim is en dit het bijna onmogelijk maakt iets te vertellen over deze grote groep, is er een verdere opdeling gemaakt in de grafiek ernaast (opdeling kwartiel 4). Hierbij kan men vaststellen dat de textielverkopers zich vooral in de hogere kwartielen bevinden. De cijfers van de allerhoogste klasse van belastingbetalers moet men nuanceren, omdat het bereik van 3,5 tot 20 gulden nog steeds veel te ruim blijft. Het gaat hier respectievelijk om 3 textielverkopers waarvan er één uitzonderlijk rijk is met een huisgeld van 16 gulden. De andere twee, met een gemiddeld huisgeld van 5,6 gulden, kan men eigenlijk niet tot dezelfde klasse van rijkdom rekenen. De grafiek schetst een algemeen beeld van de financiële situatie waarbij men de textielwinkeliers als vrij homogene groep kan beschouwen en hen 'voorzichtig' tot hoge middenklasse kan rekenen.

In een vergelijking met het huisgeld van 1789 merkt men een

duidelijke algemene verarming op bij de textielwinkeliers als groep. De vierde en hoogste klasse neemt op de veertigjarige periode met 64,16% af [19] en er vinden grote verschuivingen plaats naar de lagere klassen. De meerderheid kan men nu situeren in het tweede en derde kwartiel. Waar er in 1749 nog geen enkele textielwinkelier zich in een van de twee laagste klassen bevond, verschuift dit in 1789 naar iets meer dan de helft van alle textielverkopers. Het gevolg is dat de winkeliers qua belastingsgeld een meer gedifferentieerde groep geworden is in 1789 waarbij de armste een bedrag van 0,25 gulden betaalde en de rijkste winkelier 12,75 gulden.

Wanneer men een onderscheid maakt tussen de textielwinkelier als producent-verkoper en de textielverkoper als uitsluitend winkelier, blijft de trend van een algemene proletarisering de meest duidelijke vaststelling. Wat wel opvallend is, is dat de meeste producent-verkopers niet spectaculair veel 'armer' worden in vergelijking met 1749. Waar de meesten zich eerst in de hoge middenklasse bevonden (deel 2 en 3 van kwartiel 4), verschuiven zij naar het derde kwartiel in 1789 waarmee zij hun positie in de middenklasse weten te behouden. Bij de verkopers die enkel gericht zijn op het distribueren van de textielproducten, genaamd de *shopkeepers*, merkt men een polariserende trend op. Zo zit in 1749 geen enkele *shopkeeper* onder de mediaan van 0,75 gulden, terwijl er omtrent 1790 in de twee laagste klassen vier van de vijf boedelbeschrijvingen uitsluitend van *shopkeepers* zijn. De enige boedelbeschrijving die niet met zekerheid van een textieldistributeur is, is die van Marie Dierickx uit 1787.[20] Haar situatie blijft onduidelijk want hier zijn geen schuldrelaties aangegaan voor de aankoop van textielgoederen, maar niettemin wordt er ook nergens specifiek een vermelding gemaakt van gereedschap om textiel te bewerken of kleding te maken. Niettemin blijken de winkeliers met de hoogste huisgelden zowel in 1749 als in 1789 *shopkeepers* te zijn. Zij verarmen in totaal ook, maar in minder grote mate. Het opvallendste is dat de meeste *shopkeepers*, uitgezonderd twee rijke textieldistributeurs, zich onder de mediaan van de belastingsgelden bevinden in 1789.

Uit de vergelijking van de huisgelden van 1749 en 1789 kan men besluiten dat de textielwinkeliers van een vrij homogene groep in de hogere middenklasse evolueerden naar een meer gedifferentieerde

19 Opmerking: de personen die niet teruggevonden werden in de huisgelden zijn hier niet in verrekend, als we hen erbij in beschouwing zouden nemen, krijgen we een daling van 36,95%.

20 StadsArchief Aalst (S.A.A.), Oud Archief Aalst (O.A.A), *Staten van goed*, Marie Dierickx, 1787.

en algemeen verarmde groep waarbij vooral de textieldistributeurs verarmden naar het einde van het ancien regime toe. Het bestuderen van de huisgelden geeft geen precies en sluitend antwoord op de financiële situatie van textielwinkeliers, maar het geeft een richting aan van een algemene proletarisering.

'Retail revolution' of 'evolution'?

Om de *retail-ratio*[21], een factor die aangeeft hoeveel potentiële klanten per winkelier er zijn in de stad, te berekenen voor Aalst, heb ik gebruik gemaakt van de inschrijvingslijsten van het Aalsterse winkelierambacht, of in de Ajuinenstad beter gekend onder de naam *'veysteriers'*. Waar rond 1750 een verkoper nog 37 plaatselijke consumenten voorzag van afgewerkte textielproducten, verschuift dit naar 42 consumenten per winkelier in 1790.[22] Doordat het aantal potentiële klanten per textielverkoper toeneemt met 13,5%, kan men spreken van een lichte daling van het aantal winkels in deze periode. Hieruit valt ook af te leiden dat de concurrentie tussen textielwinkels onderling afnam, aangezien zij met minder in een even groot gebied opereerden. De afname in winkelfaciliteiten in de stad Aalst gedurende deze vijftigjarige periode geeft aan dat een *retail revolution*, als deze er al geweest is, vroeger zou moeten gesitueerd worden. Het winkelnetwerk rond 1750 was meer onderbouwd dan naar het einde van het *ancien regime* toe, wat in 1750 alleszins al de mogelijkheid gaf aan de Aalsterse consument om meer te kopen, maar daarom hoeft dit nog niet noodzakelijk zo te zijn.

Een vergelijking met andere steden in de achttiende eeuw brengt meer duidelijkheid. Kleine steden met een bevolkingsaantal onder de 10000 inwoners (bijvoorbeeld Lier of Turnhout), hadden in de tweede helft van de achttiende eeuw een *retail ratio* van gemiddeld 26 consumenten per winkelier. Die steden beschikten dus over een goed onderbouwd winkelnetwerk dat vergelijkbaar was met dat van de Denderstad. Daarenboven flirtte Aalst, met een inwoneraantal van net boven de 10000, met het statuut van een middelgrote stad.[23] We concluderen hieruit dat Aalst de normale, algemene winkelfaciliteiten

21 Zie: Van Aert en Van Damme, 'Retail dynamics of a city', 149-150; zie ook: I. Van Damme, *Verleiden en Verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (1648-1748)*, 2 (Amsterdam 2007) 94-95.

22 Berekeningen op basis van bevolkingscijfers van Aalst vermeld in: H. Strijpens, *Aalsterse fundamenten. Deel 1. De achttiende eeuw* (Aalst 2002) 23.; De inschrijvingslijsten van het winkelierambacht komen uit: S. De Schrijver, *Aspecten van sociale mobiliteit binnen de 18e-eeuwse Aalsterse ambachtswereld. Een prosopografische benadering* (Gent 2001).

23 Van Aert en Van Damme, 'Retail dynamics of a city', 150.

heeft van een kleinere achttiende-eeuwse stad.

Wanneer we ons meer specifiek op de textielwinkelsector focussen, nemen we een heel andere evolutie waar. Terwijl in deze vijftigjarige transitieperiode de algemene winkelfaciliteiten verkleinden, nam juist in de textielsector het aantal verkopers in Aalst geleidelijk toe naar het einde van de achttiende eeuw. Dit zou voornamelijk te wijten zijn aan een stijging van het aantal *shopkeepers* omtrent 1790. Bij deze vaststelling dient wel de kanttekening te worden gemaakt. Want bij dit meer kwalitatief onderzoek op basis van boedelbeschrijvingen vertegenwoordigden de boedelbeschrijvingen niet de hele maatschappij en zal in de resultaten altijd de armste klasse van de bevolking ontbreken, wat een vertekend beeld kan geven. Ook moet vermeld worden dat de methode om *shopkeepers* van de producent-verkopers te onderscheiden absoluut geen zekerheid biedt. Het voorkomen van schuldrelaties voor '*leveringe van lijnwaet*[24]' of *'leveringe van caussens ende winkelwaeren'*[25] in de boedels is niet nauwsluitend genoeg om te kunnen vaststellen dat deze textielwinkeliers *shopkeepers* zijn. In dit onderzoek werd er vanuit gegaan dat wanneer een textielwinkelier veel schuldrelaties had in verband met de levering van textielgoederen, het hier enkel om een *shopkeeper* zou gaan. Wanneer een winkelier niet veel kredietrelaties onderhield en vorderingen tegoed had van personen voor het bewerken van textiel, werd er vanuit gegaan dat deze een producent-verkoper zou zijn. Moeilijker wordt het als men zich afvraagt of het bij de '*leveringe van lijnwaet*' in de boedels gaat om echt afgewerkte producten of eerder ruw materiaal. De scheiding tussen de twee is soms erg dun.

Alleszins wijst het boedelonderzoek uit dat deze toename van de textielverkopers voornamelijk te wijten zou zijn aan een stijging van het aantal *shopkeepers* omtrent 1790 en sluit hiermee aan bij de bevindingen in de literatuur in verband met het verdwijnen van de producent-verkoper in Aalst.[26] De meeste producent-verkopers van kleding zouden een verschuiving doormaken naar producent en stopten hun verkoopsactiviteiten om als stukwerker voor een grotere ondernemer in de textielsector te gaan werken tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw.[27] De kleine vermindering van zes naar vijf producent-verkopers in de staten van goed geven een voorzichtige bevestiging. Maar vooral opvallend is een stijging van vier *shopkeepers* omtrent 1750 naar negen

24 S.A.A., O.A.A., *Staten van goed*, Joanna Giets, 1792.
25 S.A.A., O.A.A., *Staten van goed*, Petronella Touriani, 1789.
26 Zie: De Munck en Vermoesen, *Shops, labour relations*.
27 Ibidem, 4.

in 1790, en het is juist ook deze groep van winkeliers die verarmd volgens de huisgelden. Hoe valt deze verschuiving te verklaren? Heeft het te maken met veranderende arbeidsrelaties? Men kan zich ook afvragen wat er juist is gebeurd met de winkel van producent-winkeliers die de overstap naar de productie maakten. Wordt de winkel opgeheven of wordt hij nog opengehouden door de vrouw van de voormalige producent-verkoper, zoals ook wordt voorgesteld in het artikel van De Munck en Vermoesen? Dit zou een eventuele verklaring kunnen zijn voor het toenemend aantal *shopkeepers* die toch vrij arm blijken te zijn, aangezien het om de voormalige winkeltjes zou gaan van verarmde kleermakers. Al kunnen we deze hypothese met geen enkel bronnenmateriaal staven, want dikwijls was het zo dat 'wanneer gehuwde stellen samen een zaak dreven, deze in regel geregistreerd was op naam van de man. Achter vele mannelijke textielverkopers zullen dan ook zeer waarschijnlijk veel gehuwde vrouwen verborgen zijn'[28], stelt Laura Van Aert in een artikel over vrouwen en de verkoop van textiel.

Voor het late achttiende-eeuwse Aalst zou ik niet durven stellen dat er zoiets als een *retail revolution* zou hebben plaatsgevonden, aangezien het Aalsterse winkelnetwerk naar het einde van het *ancien regime* toe iets minder onderbouwd leek dan daarvoor. De winkelfaciliteiten in de textielsector daarentegen vertoonde wel een lichte toename van het aantal textielwinkels. Maar zelfs daar zou ik niet durven spreken over een *retail revolution*, maar eerder over een sluipende transformatie naar een beter onderbouwd netwerk van textielwinkels. De meest opvallende vaststelling is dat de toename van textielverkopers voornamelijk te wijten is aan opkomende *shopkeepers*, en dat het ook net deze groep bleek te zijn die verarmde gedurende deze periode. Concrete aanwijzingen of verklaringen hiervoor zijn nog niet gevonden, maar misschien kunnen veranderende arbeidsrelaties in deze periode hier wel aan gekoppeld worden.

Schuldrelaties van de Aalsterse textielwinkeliers

Op basis van het bovenvermelde onderzoek naar de huisgelden van de textielverkopers was de opvallendste bevinding het aantreffen van een tendens tot proletarisering bij de winkeliers in het algemeen. Terwijl de producent-verkopers niet zo veel verarmden, was de proletarisering bij de *shopkeepers* opmerkelijk en dit vooral door een polarisatie

28 Van Aert en Van Den Heuvel, 'Sekse als de sleutel tot succes?', 26.

tussen vele armere *shopkeepers* en enkele welgestelde *shopkeepers*. Door te kijken naar de schuldrelaties voor textielproducten, komt men tot de vaststelling dat het merendeel van de schulden zijn aangegaan met koopmannen van '*lijnwaet*', stoffen, linnen, enz. Andere personen waarmee er schuldrelaties bestonden, waren vooral kleermakers, blekers en soms ook wel een '*garentwijnder*'. Uiteraard is er ook een '*dark number*' doordat er vele mensen zijn waarvan ik er niet ben achtergekomen welk beroep zij precies uitoefenden.

De hierboven reeds aangehaalde koopmannen kunnen inwoners zijn van Aalst zelf, maar er is ook een groot aantal afkomstig uit andere, meestal grotere steden. Hierbij valt op dat de volgens de huisgeldlijsten, rijkere textielwinkeliers geregelder in contact kwamen met leveranciers van verder af, en dat het hier dikwijls over leveringen met grotere bedragen gaat. Zo heeft textielverkoopster Isabelle Hubert met een huisgeld van drie gulden in 1748 nog een schuld te betalen '*aen signeur Gysens in Antwerpen over leveringe van wolle goeders 403 gulden 11 stuyvers*'.[29] Net als Michiel Coucke die met een huisgeld van 12,75 gulden, nog 9288 gulden moet aan '*d'heer Welckers tot Brussel*' en nog schulden heeft bij '*d'heer Smedt tot Antwerpen*', '*d'heer Brussour Hermans tot Gendt*', en nog vele anderen.[30] Het feit dat deze gegoede textielwinkeliers kredietrelaties onderhielden met meerdere leveranciers, al dan niet ver of dichtbij en voor grotere bedragen, is een logisch gevolg van het feit dat zij meer kapitaal tot hun beschikking hadden.

Dit is niet de enige verklaring voor hun levendige kredietrelaties met koopmannen, want bij het nagaan van eventuele andere bezigheden of beroepen van deze personen, kwam ik tot de vaststelling dat drie van de vijf rijke textielwinkeliers uit beide perioden, eveneens textiel- of lakenkoopman waren. De meeste rijke *shopkeepers*, of hun partner, zijn ook als koopmannen actief in de textielsector, waar zij makkelijk aan goedkoop geproduceerde goederen konden geraken en die vervolgens konden verkopen in hun eigen winkel. De grote bedragen van de transacties wijzen uit dat zij waarschijnlijk ook een grote hoeveelheid textielproducten aankochten. De vraag is of zij die allemaal zelf distribueerden, of zij een deel van de textielgoederen doorverkochten aan andere *shopkeepers*. Deze hypothese verduidelijkt de polarisering tussen de textieldistributeurs onderling: een aantal *shopkeepers* werd afhankelijk van rijkere *shopkeepers*. Dit zou de verarming van velen

29 S.A.A., O.A.A., *Staten van goed*, Isabelle Hubert, 1748.
30 Ibidem, Michiel Coucke, 1791.

kunnen verklaren, al vindt men geen concrete aanwijzingen in de bestudeerde boedels. In de schuldrelaties van armere *shopkeepers* vindt men geen overeenkomstige namen van rijkere winkeliers terug. Enkel in het voorbeeld van de *pro deo* opgestelde boedel van de armere Joanna Giets in 1792 vindt men een schuldrelatie terug met een zekere Peeter Van Der Snickt, een koopman en '*garentwijnder*', die met een huisgeld van 3,25 gulden een plaats in de middenklasse inneemt, voor '*leveringe van lijnwaet en catoen*'.[31] Uiteraard kan men op basis van een situatie geen vaststellingen doen en is verder uitgediept onderzoek hiernaar noodzakelijk.

Zoals ik hierboven reeds kort aanhaalde, vertoont mijn onderzoek naar de schuldrelaties van textielwinkeliers geen echte duidelijke regelmaat. Waar ik hoopte een vermindering in het aantal leveranciers in deze veertigjarige periode vast te stellen en hoopte steeds vaker dezelfde namen te zien terugkeren, heb ik geen gemeenschappelijke leveranciers gevonden voor beide onderzochte perioden. Dit dwingt me hierover geen conclusies te formuleren. Het enige geval waarin ik een verband heb kunnen vaststellen, was in de boedel uit 1753 van een minder welgestelde textielverkoopster, Anna Wackens. De bron vermeldt een schuld van vijf gulden en negen stuivers bij Joannes Van Der Biest, een textielverkoper die voorkomt in de boedels omtrent 1790, voor '*coste van het gekocht tasken*'.[32] Dit is een voorbeeld van een schuldrelatie tussen *shopkeepers* onderling. Misschien kan men deze situatie ook plaatsen in de context van de voorgaande hypothese waarbij rijkere textieldistributeurs producten doorverkopen aan andere, armere *shopkeepers*? Joannes Van Der Biest was omtrent 1790 met een huisgeld van 1,25 gulden niet meer zo vermogend, maar misschien was hij dat wel in een voorgaande periode. Dit valt moeilijk te zeggen. Een andere hypothese stelt dat de textielverkoper omtrent 1750 nog actief was als producent-verkoper, maar dat hij door groeiende concurrentie van grotere ondernemers zich enkel toelegde op verkoop van textiel. Deze laatste vaststelling zou echter vreemd zijn, omdat vele kleermakers namelijk de overstap maakten van producent-verkoper naar enkel nog producent en niet omgekeerd.[33]

31 Ibidem, Joanna Giets, 1792.
32 Ibidem, Anna Wackens, 1753.
33 De Munck en Vermoesen, *Shops, labour relations*, 4.

Tabel 1. Schuldrelaties vermeld in de boedels, Aalst 1750 en 1790

Boedels ca. 1750:

naam sterfhuis	schuld voor textiel (in gulden)	aantal personen	gemiddelde schuld per persoon (in gulden)	verkoper of producent-verkoper
Marie Josine Beeckman	0	0	0	producent-verkoper
Gerardus Be Buck	0	0	0	producent-verkoper
Thomas De Looy	0	0	0	producent-verkoper
Josyna De Schrijver	0	0	0	producent-verkoper
Catharina Reijms	2,54	2	1,27	verkoper
Anna Wackens	6,18	2	3,09	verkoper
Pieter Van Den Hauwe	41,57	3	13,86	producent-verkoper
Florence De Blaer	118,15	5	23,63	verkoper
Petronella Van Den Berghe	169,5	3	56,5	verkoper
Isabelle Hubert	3327,18	9	369,69	producent-verkoper

Boedels ca. 1790:

naam sterfhuis	schuld voor textiel (in gulden)	aantal personen	gemiddelde schuld per persoon (in gulden)	verkoper of producent-verkoper
Frans Soetens	0	0	0	?
Augustijn De Doncker	0	0	0	?
Catharina Combien	0	0	0	producent verkoper?
Gillis Baeyens	0	0	0	producent verkoper
Maria Arijs	0	0	0	producent verkoper
Marie Dierickx	0	0	0	producent verkoper
Joanna Giets	15,62	5	3,12	verkoper
Jan Baptiste Van Den Hende	15,45	1	15,45	producent verkoper
Catharina Van Dommer	38,65	1	38,65	verkoper
Joannes Van Der Biest	63,12	1	63,12	verkoper
Petronella Touriani	214,39	3	71,46	verkoper
Frans Hutsebaut	158,7	2	79,35	verkoper
Michael Coecke	31631,7	15	2108,78	verkoper
Marie Catharina Van Den Bossche	8797	differente personen'	?	verkoper

Bron: databank

Andere verklaringen voor de algemene proletarisering van de *shopkeepers* in de tweede helft van de achttiende eeuw, vindt men misschien bij het dieper ingaan op hun schuldrelaties. Het verkleinen van de textielafzetmarkt door een toename van het aantal textielverkopers op deze veertigjarige periode, zou logisch klinken als verklaring voor hun verarming. Al klopt dit niet helemaal. Bij een meer diepgaande studie van de schuldrelaties stelt men vast dat de gemiddelde schuld aangegaan voor textielproducten toeneemt naar 1790 toe. Een belangrijke opmerking die hierbij dient geformuleerd te worden, is dat er nooit of zelden hoeveelheden bij de aangegane schulden vermeld staan. We kunnen dus enkel uitgaan van prijsgegevens. Maar aangezien er in de literatuur sprake is van een algemene prijsdaling van vele textielproducten in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in Europa[34] en de gemiddelde schuld aan textielgoederen stijgt in de

34 H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca 1585-ca 1800* (Amsterdam 2001) 181.

Aalsterse boedels van *shopkeepers*, dan kan men er wel van uitgaan dat de winkeliers ook effectief meer aankochten.

Dit sluit aan bij het historiografisch debat over het ontstaan van een consumptiecultuur in de achttiende eeuw. De doorbraak van lichtere, katoenen en gemengde stoffen die goedkoper waren, zorgde voor een vergroting van de markt voor kleding.[35] De achttiende-eeuwse consumenten waren geneigd door het ruimere en goedkopere aanbod aan kleding meer te kopen. Of dit in Aalst ook het geval is, valt moeilijker hard te maken, maar men kan alleszins vaststellen dat de textielwinkels meer producten aanboden.

Het is dus niet voorgaande evolutie die verantwoordelijk is voor de verarming van de *shopkeeper*, maar de literatuur biedt wel een mogelijke verklaring. In het doctoraat van Vermoesen wordt dit in verband gebracht met de opkomst van grote Waalse ondernemers in Aalst in de tweede helft van de achttiende eeuw in de textielsector.[36] Zij brachten nieuwe, goedkoper en sneller geproduceerde textielgoederen op de markt waartegen de kleinere kleermakers en andere producent-verkopers niet konden concurreren.[37] Velen gingen als stukwerker in dienst van een lokale ondernemer terwijl deze waarschijnlijk tegelijkertijd de winkels van de voormalige producent-verkopers voorzag van afgewerkte producten.[38] Dit verklaart de stijging van de *shopkeepers* ten koste van het verdwijnen van de producent-verkoper.[39] De verarming van de vele *shopkeepers* heeft te maken met het feit dat zij afhankelijker werden van grotere ondernemers.

Men kan besluiten dat er geen eenduidige verklaring bestaat voor de opkomst en verarming van textieldistributeurs naar het einde van het Ancien Regime toe. Enerzijds kan men hun opkomst wijten aan het groeien van de markt voor textiel en kledij door lagere stoffenprijzen en de opkomst van lichtere stoffen die sneller verwerkbaar waren zodat de productie per tijdseenheid steeg.[40] Ook de steeds sneller wisselende mode zou de kledingmarkt verruimen.[41] Ik stelde vast dat doorheen de onderzochte periode, de gemiddelde schuld gemaakt voor textiel toenam en de winkeliers bijgevolg meer aanboden.

Anderzijds kan men de opkomst van de *shopkeepers* verklaren door het verdwijnen van de producent-verkoper door de concurrentie van

35 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 180.
36 Vermoesen, *Welvaart en ongelijkheid*, 62.
37 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 201.
38 De Munck en Vermoesen, *Shops, labour relations*, 7-8.
39 Ibidem, 8.
40 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 180 en 192.
41 Ibidem, 180.

opkomende manufacturen.[42] Het steeds meer afhankelijk worden van textielwinkels van lokale ondernemers, kan als een mogelijkheid gezien worden. Een andere hypothese is dat textielkoopmannen die tevens rijke *shopkeepers* bleken te zijn, hun aangekochte textielproducten gaan verdelen onder de andere textielwinkels. Dit zou de lichte polarisering tussen de *shopkeepers* onderling kunnen verklaren en is vergelijkbaar met het polariseringproces dat zich afspeelde bij de kleermakers in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Conclusie

De textielwinkeliers in Aalst in 1750 vormden een vrij homogene groep die gesitueerd mag worden in de hoge middenklasse, net als vele andere kleinhandelaars.[43] Uit een studie van de Aalsterse huisgelden bleek dat deze groep een algemene proletarisering doormaakte aan het eind van de achttiende eeuw. Belangrijk is het onderscheid tussen de producent-verkopers, die zich in deze veertig jaar nog vrij goed in de middenklasse wisten te handhaven, en de armere textielverkopers, die voornamelijk *shopkeepers* bleken te zijn. Een trend van lichte polarisering werd vastgesteld in laatst vermelde groep.

De Aalsterse winkelsector in de tweede helft van de achttiende eeuw week niet veel af van de situatie in andere kleine, Vlaamse steden uit deze periode. Uit de berekening van de *retail-ratio* voor beide perioden bleek dat het algemene winkelnetwerk voor 13,5 percent minder onderbouwd was naar het einde van het *ancien regime* toe. Om deze reden lijkt het me eerder twijfelachtig dat er zoiets als een *retail revolution* heeft plaatsgevonden in de kleine Denderstad, alleszins toch niet in de tweede helft van de achttiende eeuw. In de textielsector daarentegen namen we wel een langzame evolutie naar een beter onderbouwd netwerk van winkels waar. De lichte toename van textielwinkels omtrent 1790 kwam voornamelijk door het opkomende aantal *shopkeepers* in Aalst. Deze langzame scheiding tussen productie en verkoop zou men wel als een van de kenmerken voor het leggen van de grondslag van een meer gespecialiseerde textielverkoop kunnen beschouwen, al lijkt een echte *retail-revolution* nog steeds veraf. In het geval van de Aalsterse textielsector zou ik eerder durven spreken van een sluipende evolutie in plaats van een 'revolutie'.

Andere kenmerken van professionalisering van de Aalsterse

42 Zie: De Munck en Vermoesen, *Shops, labour relations*.
43 Van Damme, *Antwerpse klanten*, 36.

textielwinkeliers zijn moeilijker te vatten. De geografische spreiding van de winkels in de stad vertelt ons alleen dat het distributienetwerk voor textiel al goed binnen de stadsmuren was verspreid.

Het antwoord op de vraag hoe men de toename van de *shopkeepers* en hun proletarisering naar het einde van het *Ancien Regime* toe kan verklaren, is niet eenduidig te vatten. In een studie naar de schuldrelaties van textielverkopers werd duidelijk dat de gemiddelde schuld gemaakt voor textielgoederen toenam in de veertigjarige periode. Deze veranderingen wijzen op een groter aantal textielgoederen dat werd aangekocht en aangeboden door het Aalsterse winkelnetwerk. De markt voor textiel verruimde en dit verklaarde de toename van het aantal winkels.[44] Ook veranderingen in arbeidsrelaties op het einde van de achttiende eeuw speelden een rol. Voor de opkomende concurrentie van Waalse ondernemers in de textielsector moesten steeds meer kleermakers en producent-verkopers wijken en dit door bij hen in loondienst te treden als stukwerker.[45] De voormalige winkels van producent-verkopers waren waarschijnlijk distributieplaatsen geworden waar lokale ondernemers hun goedkoper geproduceerde, afgewerkte producten aan leverden. De volgende hypothese verklaart de lichte tendens tot polarisering tussen de *shopkeepers* onderling. Textielkoopmannen die tevens rijke *shopkeepers* bleken te zijn, verkochten hun textielproducten aan andere, armere *shopkeepers,* waardoor deze laatsten afhankelijker werden van de koopmannen. Verder uitgediept onderzoek naar de kredietrelaties van textielverkopers is noodzakelijk om de in dit artikel aangereikte hypotheses hard te kunnen maken.

44 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 180.
45 Zie: Vermoesen, *Welvaart en ongelijkheid,* 62.; Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 201.

OVER PROSPERITEIT EN OVERLEVING. DE VERLENING VAN MICROKREDIET AAN AALSTERSE VROUWEN IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ACHTTIENDE EEUW

Marjolein VAN BAVEL

Over de participatie van vrouwen in het pre-industriële economische leven werd door verschillende historici al heel wat geschreven, dát vrouwen economisch actief waren staat echter vast. Dit artikel wil dan ook voorbijgaan aan het traditionele debat over verandering en continuïteit in vrouwelijke arbeidsparticipatie. Over het aandeel van vrouwen in kredietnetwerken werd tot nog toe minder geschreven; wat verklaard kan worden doordat 'pas sedert kort aandacht aan 'minder grijpbare', informele kredietvormen wordt besteed'.[1] Het is vooral – maar niet uitsluitend – in dit soort informele kredietnetwerken dat vrouwen, meer dan mannen, actief waren.[2] Dit artikel tracht een bijdrage te leveren aan het historisch onderzoek naar krediet binnen een genderperspectief. Hoe bewogen vrouwen zich met name doorheen kredietnetwerken in het pre-industriële Aalst?

In de volgende paragrafen zal de focus liggen op de kredietnetwerken, de fiscale positie en de beroepsactiviteiten van vrouwen actief in de textielnijverheid. Omdat het spinnen van garen vooral een vrouwentaak was en het aandeel van Aalsterse huishoudens actief in het spinnen enorm hoog lag, ligt de keuze voor spinsters als onderzoeksgroep voor de hand. Ongeveer vier op de tien huishoudens op het Aalsterse platteland bezaten immers een spinnewiel, een aantal dat zijn hoogtepunt bereikte tegen het midden van de achttiende eeuw toen zelfs 66 procent van alle gezinnen spinsters kenden. Dit essay beperkt zich evenwel

1 B. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw* (Brussel 2006-2007) 6.

2 Ididem, 185. R. Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad', *Het land van Aalst*, 60 (2008) 55. R. Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)', *Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, 3/2 (2008) 105; P. Stabel, 'De-urbanization and urban decline in Flanders (16th and 18th centuries). Desintegration of an urban system?', in: D. McCabe (red.), *European urbanization, social structure and problems between the eighteenth and twentieth century* (Leicester 1995) 87-108.

tot de Aalsterse stedelijke ruimte waar het aandeel spinsters, met 13 procent voor het midden en 14 procent voor het einde van de achttiende eeuw, heel wat lager lag.[3] De situatie voor spinsters zal, waar relevant, vergeleken worden met deze voor kantwerksters.

Volgende analyse onderzoekt of deze vrouwen leningen aangingen voor de uitvoering van hun beroepsactiviteiten.[4] Bij wie gingen zij in dit geval bedrijfskrediet aan en is hierin een verband te vinden met de sekse waarbij men krediet vond? Hadden vrouwen in gelijke mate toegang tot kredietverstrekking en welke rol speelden sociale klasse en huwelijksstatuut hierin? Hierbij zal de aandacht vooral gaan naar kleine bedragen of microkrediet. In tegenstelling tot vandaag verliep het verlenen van microkrediet tijdens het ancien régime niet via financiële instellingen, maar wel binnen het productiesysteem zelf. Hierdoor zijn geldstromen moeilijk te reconstrueren. In wat volgt, zal microkrediet daarom vooral worden gezien als een uitstel van betaling of een korte lening tussen spinster en koopman-ondernemer of diens tussenpersoon.

De voorstanders van de verschaffing van microkrediet in de actuele ontwikkelingslanden poneren dat door het verlenen van kleine leningen, vrouwen hun economische activiteiten kunnen uitbreiden, meer inkomen kunnen genereren en hun bestaan zo kunnen verbeteren. Dit zou verarming op een efficiënte manier tegengaan en in vele gevallen leiden tot emancipatie of een zekere vorm van economische zelfstandigheid.[5] Maar niet alle vrouwen hebben in gelijke mate toegang tot krediet of de mogelijkheid tot ondernemerschap, zo bemerken critici.[6] Anderen menen dan weer dat het verlenen van microkrediet deze vrouwen net opzadelt met een (ondraaglijke) schuldenlast.[7] Welke conclusies zijn hieromtrent te trekken voor het achttiende-eeuwse Aalst? Gaat het spinsters met leningen financieel beter of slechter af dan spinsters die geen krediet aangingen? En leidde dit in bepaalde gevallen tot een

3 R. Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner. Spinsters. Hun plaats in de markt en het huishouden. Regio Aalst, 1650-1800', *Het land van Aalst*, 58 (2006) 295-296; Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 110-111.

4 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 106.

5 A. Hollis, 'Women and micro-credit in history. Gender in the Irish loan funds' in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 79-80; Pearson, 'Micro-credit as a path from welfare to work', *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 177; G. Verhoef, 'Stokvels and economic empowerment. The case of African women in South Africa, c. 1930-1998', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 105. N.R. Sharif., 'Poor female youth and human capital development in Bangladesh. What role for micro-credit programmes?', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 238-240.

6 Pearson, 'Micro-credit as a path from welfare to work', 177-178.

7 Coyle, 'A personal perspective', 143.

zekere mate van economische zelfstandigheid?

Om onderzoek te doen naar vrouwen moet in de eerste plaats gebruik gemaakt worden van bronnen die het normatieve overstijgen. Juridisch gezien konden zij immers geen contracten afsluiten, hoewel vrouwen in de praktijk net een heel grote rol speelden in het vinden van financiële middelen voor het overeind houden van hun huishoudens.[8] Daarom wordt gebruik gemaakt van boedels die een momentopname geven van het functioneren van een gezin. Voor het achttiende-eeuwse Aalst werden in totaal tweeëntwintig boedels van spinsters – bij wijze van steekproef verspreid over twee periodes – weerhouden, zes boedels van rond 1750 en zestien boedels van rond 1790. Vermoedelijk waren vier van deze spinsters ook of zelfs vooral actief in de kantnijverheid. Voor kantwerksters zijn er evenwel minder gegevens te vinden, de vergelijking zal voor hen dan ook grotendeels op secundaire literatuur berusten.

Krediet binnen een productiesysteem

Met betrekking tot de vraag of deze spinsters leningen aangingen, kunnen we vaststellen dat in geen van de boedels schulden werden teruggevonden voor bedrijfskrediet verbonden aan de spinnijverheid.[9] Opvallend is dat veel van deze spinsters wel krediet aangingen voor andere bedrijfsactiviteiten. Zo vermeldt het kapittel van 'commer ende schulden' van Isabella Hubert schulden aan negen verschillende personen voor de levering van wol voor de wolblekerij die zij en haar man bezaten.[10] Ook Joanna Hendrina De Schrijver kocht brandewijn en bier voor de herberg aan op krediet.[11] Waarom lijken spinsters geen krediet te hebben aangegaan of verkregen in verband met de spinnijverheid,

8 G. Campbell, B. Lemire en R. Pearson, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 19. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 24-25.

9 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Anna van der Poorten 1748; Saa, oaa, svg, nr. 1864, Isabella Hubert 1748; Saa, oaa, svg, nr. 1866, Isabella van der Borght 1750; Saa, oaa, svg, nr. 1866, Marie De Backer 1750; Saa, oaa, svg, nr. 1867, Marie De Clippel 1751; Saa, oaa, svg, nr. 1867, Joanne Clopterop, 1751; Saa, oaa, svg, nr. 1903, Elisabeth Joanna De Vos 1787; Saa, oaa, svg, nr. 1903, Isabella Rombaut, 1787; Saa, oaa, svg, nr. 1904, Barbara Hofman 1788; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Marie Anne Folean 1789; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Joanna Catharine Van Nieuwenborgh 1789; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Catharina De Leeuw 1789; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Marie Arijs 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Catherina De Craecker 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Catherina Combien 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Joanna De Preter 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Clara Bauchain 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Marie Elisabeth Moreels 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Joanna Hendrina De Schrijver 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Anna Joanna Picquise 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1909, Marie Anna Hoebeeck 1793; Saa, oaa, svg, nr. 1910, Isabella Horion 1794.

10 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Isabella Hubert 1748.

11 Saa, oaa, svg, nr. 1908, Joanna Hendrina De Schrijver 1792.

terwijl dit wel het geval was voor andere beroepsactiviteiten? Vanuit een nood aan samenhang is het belangrijk ons af te vragen in wat voor type productiesysteem deze vrouwen actief waren en of dit hun kredietrelaties beïnvloedde.

Een aanwijzing voor het productiesysteem waarin zij werkzaam waren, vinden we in de 'acte prijsij'. De vermelding van halfafgewerkte producten wijst erop dat de spinsters zelf in het bezit waren van de grondstoffen nodig om te spinnen. Zo was Marie De Clippel op het moment van overlijden in het bezit van 28 pond gehekeld vlas en de 'acte prijsij' van de zeer kapitaalkrachtige Catherina De Craecker verwijst dan weer naar garens.[12] 'Ook het ontbreken van betalingen voor afgewerkte garen door kooplui en de aanwezigheid van een Aalsterse garenmarkt wijzen erop dat de vrouwen zelf hun garen op de markt verkochten.'[13] De vrouwen leken de volle vrucht van hun arbeid te genieten zodat het functioneren van een *Verlag*-systeem – een systeem waarbij gezinnen de door een koopman geleverde grondstoffen bewerkten in ruil voor een loon – kan worden uitgesloten.[14] De spinsters waren met andere woorden actief binnen een *Kauf*-systeem, waarbij ze zelf eigenaar waren van hun kapitaalgoederen, grondstoffen en productie. Laatstgenoemde wordt ook zeer duidelijk in de staat van goed van Marie Elisabeth Moreels waar in het kapittel van 'haeffelijck voordeel' 'spinsels' ter waarden van 33 gulden worden vermeld.[15] Om de kredietactiviteiten van spinsters met betrekking tot hun spinactiviteit – of het ontbreken ervan – beter te begrijpen is het nuttig deze te vergelijken met de kredietrelaties van kantwerksters.

In de onderzochte staten van goed zien we hoe kantwerksters in tegenstelling tot spinsters wel krediet aangingen voor de aankoop van grondstoffen en andere benodigdheden voor hun beroepsactiviteit. Zo kocht Anna van der Poorten bij juffrouw Maes 'spellen en garen' ter waarde van 3 gulden, 1 stuiver aan op krediet en was ze ook aan Joanne Keymeulen 2 gulden schuldig voor de levering van garen.[16] Elisabeth Joanna De Vos was dan weer 6 gulden, 6 stuivers schuldig aan juffrouw Cooreman voor de levering van 'spellewerk'.[17] Ook Marie Anna Hoebeeck kreeg bij buurvrouw Barbara Permentier 'spellewerk'

12 Saa, oaa, svg, nr. 1867, Marie De Clippel 1751; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Catherina De Craecker 1791.
13 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner.', 297.
14 Idem, 'Gescheiden door de wallen?', 112.
15 Saa, oaa, svg, nr. 1908, Marie Elisabeth Moreels 1792.
16 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Anna van der Poorten 1748.
17 Saa, oaa, svg, nr. 1903, Elisabeth Joanna De Vos 1787.

ter waarde van 2 gulden, 8 stuivers en 9 oorden op krediet.[18] Alle onderzochte kantwerksters waren kleine bedragen schuldig voor hun kantactiviteiten en opvallend hierbij is dat men vooral krediet aanging bij vrouwen. De enige uitzondering vinden we terug in de staat van goed van de weduwe Clara Bauchain, die in het rood stond bij Joannes Cooreman voor de levering van garen. Het gaat hier met 0,5 gulden niet om een groot geleend bedrag.[19]

Voor de kantsector kan er – in tegenstelling tot de Aalsterse spinnijverheid – moeilijk van een dominant productiesysteem gesproken worden, deze werd immers gekenmerkt door het zowel voorkomen van een *Verlag*- als *Kauf*-systeem.[20] En hoewel kantwerksters binnen een *Kauf*-systeem relatief autonoom opereerden, werd deze sector veel meer dan de spinnijverheid – en bij uitbreiding de hele linnennijverheid – gedomineerd door enkele kooplui en hun tussenpersonen. 'Voor de kantproductie werd immers gebruik gemaakt van ander dan het door lokale spinsters geproduceerde garen', waardoor ze erg afhankelijk waren voor de aanvoer van grondstoffen.[21]

Zoals reeds geruime tijd aangenomen wordt, varieerden *Verlag*- en *Kauf*-systemen naargelang de locatie, de sector en zelfs binnen eenzelfde gezin.[22] Opmerkelijk is dat het soort productiesysteem waarin men functioneerde dus niet alleen een invloed had op de productieverhoudingen, maar ook op de arbeids- en kredietrelaties.[23] Kantwerksters – ook zij actief binnen een *Kauf*-systeem – zaten in een verticaal productiesysteem waaruit ook verticale kredietrelaties voortkwamen. Kooplui konden arbeidsters, veelal via de weg van vrouwelijke tussenpersonen, aan zich binden door krediet te verschaffen om zo een (nog sterkere) afhankelijkheidsrelatie tot stand te brengen.[24] Hoewel stedelijke spinsters niet konden terugvallen op eigen vlasproductie of de *local economy* zoals de landelijke spinsters dit wel konden, waren ze met hun marktafhankelijkheid veel minder gebonden aan derden.[25] Zij kochten hun grondstoffen aan op de markt

18 Saa, oaa, svg, nr. 1909, Marie Anna Hoebeeck 1793.
19 Saa, oaa, svg, nr. 1908, Clara Bauchain 1792.
20 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 120.
21 Ibidem, 117-119.
22 Ibidem, 120; S. Ogilvie en M. Cerman, *European Proto-industrialization* (Cambridge 1996) 233.
23 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 106.
24 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 100-102. G. van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1620-1820* (Tilburg 2004) 13.
25 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 116.

waarvoor ze geen krediet aangingen, ze betaalden in contanten.[26] Naast de aanschaf van grondstoffen op de markt konden stedelijke spinsters deze echter ook rechtstreeks afnemen van koopman-ondernemers of hun tussenpersonen, waarbij ook hier voornamelijk vrouwen de functie van tussenschakel vervulden.[27] Niettemin waren ook zij, wellicht doordat ze toegang hadden tot meerdere circuits en de markt minder gedomineerd werd door enkelingen, veel minder afhankelijk. De afhankelijke positie van kantwerksters en de meer onafhankelijke positie van spinsters, verbonden aan het type productiesysteem waarin zij actief waren, lijkt zo te worden doorgetrokken op het niveau van kredietverstrekking.

Maar waarom gingen de onderzochte spinsters wel bedrijfskrediet aan wanneer het ging om hun winkel, herberg of wolblekerij en niet in verband met hun spinactiviteit? De verklaring kan gevonden worden in het feit dat deze kleine producenten en winkeliers een voorraad moesten aanleggen en ze voor de aankoop van grondstoffen afhankelijk waren van hun leveranciers. Zonder een goede zakenrelatie tussen beide partijen was het voortbestaan van een zelfstandig bedrijfje in de vroegmoderne stedelijke economie erg onzeker. Krediet hielp mee vorm te geven aan de goederenuitwisseling; er werd een vertrouwensrelatie opgebouwd waarbij ook een wederzijdse afhankelijkheid tot stand kwam. 'Door die vertrouwensrelatie verschafte de kredietverstrekker aan de kredietnemer de mogelijkheid om zijn bedrijf draaiende te houden, de kredietverstrekker van zijn kant was min of meer verzekerd van een regelmatige vraag.'[28] Op deze manier ging Marie De Backer, de vrouw van herbergier Jacobus Coecke, voor zowel bier als wijn krediet aan bij dezelfde Frans Arent.[29]

Toegang tot krediet en de eigenheid van het systeem

'Micro-credit, in various forms, was central to the experience of women in the Western world, particularly in the growing urban centers, from at least the sixteenth century onwards. The hunt for and use of credit formed part of their daily lives, a mechanism that enabled many to get

26 Ibidem, 112; R. H. Britnell, 'Markets, shops, inns, taverns and private houses in medieval English trade', in: B. Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe* (Turnhout 2006) 109-123.

27 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 116; Saa, oaa, svg, nr. 1866, Isabella van der Borght 1750.

28 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 223-224.

29 Saa, oaa, svg, nr. 1866, Marie De Backer 1750.

by and a few to flourish.'[30] Het is met andere woorden belangrijk te erkennen dat vrouwen reeds een lange geschiedenis in kredietactiviteiten hebben gekend.[31] De vrouwelijke ervaringen met krediet in het pre-industriële Europa waren evenwel multidimensioneel en varieerden naargelang sociale status, wetgeving, geschiedenis en cultuur; de studie ervan is dan ook complex. We kunnen dus niet zomaar spreken van 'de vrouw' in het algemeen, maar moeten onder meer verschillende maatschappelijke klassen in overweging nemen.[32] Hadden vrouwen in gelijke mate toegang tot krediet? Bij wie vonden zij krediet voor hun bedrijfsactiviteiten en is hierin een verband met gender te vinden? Speelde de kenmerken van het productiesysteem ook hier weer een rol? Vooraleerst moeten we daarvoor de sociale klassen van de vrouwen in de steekproef nader verklaren.

De sociale klasse van de vrouwen in de steekproef wordt bepaald aan de hand van de jaarlijkse huisgelden of stedelijke belastinglijsten, veelal teruggevonden op naam van haar echtgenoot.[33] Concreet werd voor de periode rond 1750 een gemiddeld huisgeld van 1,3 gulden en een mediaanwaarde van 0,8 gulden bepaald (op 973 hoofden). Tussen de 0,5 en 0,8 gulden situeren zich zodoende zij die net onder de mediaan zaten en dus relatief minder gegoed waren. Zij die onder de 0,5 gulden zaten, waren de armsten in de Aalsterse samenleving, met onder hen ook Aalstenaars die te arm waren om enig huisgeld te betalen. Zij die tussen de mediaanwaarde van 0,8 gulden en de 1,5 gulden zaten, kunnen gezien worden als een middenklasse van meer gegoede burgers, doch niet echt rijk. Binnen de laatste groep van rijksten bestond een grote variëteit, met de 'minst rijken' die een huisgeld van 1,6 gulden en de superrijken die een huisgeld van 20 gulden betaalden. De vrouwen in deze laatste categorie waren dus relatief gegoed, doch is enige voorzichtigheid genoodzaakt. Er bestaat immers een groot verschil tussen een huisgeld van 1,6 en 20 gulden. De drie vrouwen in kwestie leunden eerder aan bij een – weliswaar gegoede – middenklasse.

Voor de periode rond 1790 werd op eenzelfde manier een gemiddeld huisgeld van 3,5 gulden en een mediaanwaarde van 2 gulden bekomen (op 1121 hoofden). Zij die net onder de mediaan zaten en dus relatief

30 B. Lemire, 'Introduction. Women, credit and the creation of opportunity', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 4.
31 Ibidem, 13.
32 L. Fontaine, 'Women's economic spheres and credit in pre-industrial Europe', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 15.
33 Saa, Oaa, huisgelden, nr. 265-279.

minder gegoed waren, betaalden voor deze periode tussen de één en twee gulden huisgeld. Onder deze één gulden huisgeld situeerden zich de armsten, wat een uitbreiding van deze groep betekende. Tussen de mediaanwaarde van twee gulden en 4,3 gulden situeerde zich een middenklasse. Opvallend is dat de huisgelden enorm stegen. Dit geldt ook voor de variëteit binnen de groep van rijksten, waarbij er een onderscheid werd gemaakt tussen zij die 4,4 gulden en zij die maar liefst 60 gulden betaalden – wat een verdrievoudiging van het maximaal aangeslagen huisgeld betekende.[34] Niet voor alle vrouwen werd echter een huisgeld teruggevonden. Er werd immers gebruik gemaakt van de gegevens voor de tellingen uit 1749 en 1789, wat betekent dat zij die hun huis later betrokken niet terug te vinden zijn. Ook is het mogelijk dat de huishoudens in kwestie te arm waren om enig huisgeld te kunnen betalen of omdat ze om een andere, niet duidelijke reden niet zijn opgenomen. Voor deze blinde vlekken werd geprobeerd een indicatie van rijkdom te vinden in de boedels zelf. Uit bovenstaande tabellen kan worden afgelezen waar de vrouwen uit de steekproef zich concreet situeerden.

Tabel 1. Datamatrix en sociale klassen, Aalst 170-1790

Sociale klassen steekproef, ca. 1750	
Arm	Anna van der Poorten (*)
Minder gegoed	Isabella van der Borght (*f*0,75)
Middenklasse	Marie De Backer (*)
Rijk	Marie De Clippel (*f*1,75)
	Isabella Hubert (*f*4)
	Joanne Clopterop (*f*4,75)

(*) Niet teruggevonden in de huisgelden.

34 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 59-61.

Sociale klassen steekproef, ca. 1790	
Arm	Marie Anne Folean (*)
	Barbara Hofman (*f*0,5)
	Catharina De Leeuw (*f*0,75)
	Marie Anna Hoebeeck (*f*0,75)
Minder gegoed	Isabella Rombaut (*)
	Clara Bauchain (*)
	Elisabeth Joanna De Vos (*f*1,25)
	Marie Elisabeth Moreels (*f*1,75)
Middenklasse	Joanna De Preter (*)
	Catherina Combien (*)
	Joanna Catherina Van Nieuwenborgh (*)
	Marie Arijs (*f*2,25)
	Joanna Hendrina De Schrijver(*f*3)
Rijk	Catherina De Craecker (*f*5,75)
	Anna Joanna Picquise (*f*8,25)
	Isabella Horion (*f*13,15)

(*) Niet teruggevonden in de huisgelden.

Bron: databank

Sociale klasse was zowel in het verkrijgen van consumptie- als bedrijfskrediet van prominent belang, mogelijk woog de klasse bij het aangaan van bedrijfskrediet nog sterker door. De vrouw moest immers in een bepaalde positie verkeren om een onderneming op te kunnen starten en een leverancier moest zich er van kunnen vergewissen dat wat hij leverde op krediet ooit ook effectief betaald zou worden. Hierin speelde het al dan niet hebben van kapitaal een belangrijke rol. Dit was ook sterk gebonden aan de burgerlijke staat van de vrouw in kwestie. In de Zuidelijke Nederlanden was de gehuwde vrouw 'incompetent' en zowel zij als haar bezittingen vielen onder de autoriteit van haar echtgenoot.[35] Doorheen de moderne tijd werd deze tendens versterkt door het terugdringen van de vrouw in de private sfeer, maar paradoxaal genoeg opende dit tegelijkertijd nieuwe sferen van vrijheid. Hoewel de meeste vrouwen juridisch geen contracten konden afsluiten, waren ze in de praktijk immers 'juist de spil bij het zoeken naar (financiële) middelen en maakten zij deel uit van kredietnetwerken met het oog

35 Fontaine, 'Women's economic spheres', 15-17; J. Glissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge', in: *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, dl. 12: La Femme (Brussel 1962) 295-302.

op het beredderen van hun huishouden.'[36] Dit veronderstelt dat vooral vrouwen een belangrijke rol speelden in het tot stand brengen van kredietrelaties met betrekking tot consumptiekrediet, toch verkregen zij er minder. Consumptiegoederen werden meestal op naam van de man op krediet gekocht, wat zeker gold voor grotere bedragen omdat hij 'als gezinshoofd bij eventuele niet-betaling makkelijker vervolgd kon worden.'[37] Niettemin konden vrouwen verhoudingsgewijs makkelijker bij een seksegenote terecht voor krediet, zij het wel voor kleinere bedragen.[38] Zo schafte Elisabeth Joanna De Vos 'lijnwaet' aan bij juffrouw Permentier en brood bij weduwe Collier, respectievelijk ter waarde van negen gulden en van acht gulden, tien stuivers. Terwijl ze kolen ter waarde van zevenendertig gulden kocht bij de heer Ignatius Meert en bier en opnieuw kolen ter waarde van zesendertig gulden aanschafte bij de heer de Paepe.[39] Ongehuwde vrouwen, zowel alleenstaanden als weduwen, waren niet wettelijk 'incompetent', hoewel ook zij beperkingen ondervonden. Maar algemeen genomen bezorgde vooral het weduwnaarschap de vrouw een belangrijke mate van vrijheid.[40] Voor de nieuwe tijd kunnen huishoudfuncties niet ingedeeld worden in duidelijk afgelijnde economische categorieën als 'productie' of 'consumptie'. Huishoudens waren in deze complexe transitieperioden ook plaatsen van kleinhandel, diensten en productieactiviteiten.[41] We kunnen zo hetzelfde concluderen over bedrijfskrediet. Het is aannemelijk dat wanneer een arme weduwe erin slaagde krediet te krijgen, dit veelal om kleine bedragen ging. Bij de twee weduwen in de steekproef valt hetzelfde op. Joanne Clopterop had een totale schuld van louter 230 gulden en één stuiver en Clara Bauchain had zelfs een totale schuld van amper 12 gulden en 3 stuivers. Beiden hadden bovendien in verhouding een niet veel groter voordeel in hun boedel.[42] Eenzelfde geldt voor de vrouwen binnen de laagste sociale klasse in de steekproef.[43]

Spinsters kwamen in alle maatschappelijke lagen voor, zoals de grote variëteit in betaalde huisgelden bij de onderzochte spinsters

36 Lemire, 'Introduction', 5; Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 25. Fontaine, 'Women's economic spheres', 19; Glissen, 'Le statut de la femme', 299.
37 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 348-349.
38 Ibidem, 187; Ibidem, 348; A.E.C. McCants, 'Petty debts and family networks. The credit markets of widows and wives in eighteenth-century Amsterdam', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Women and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 43.
39 Saa, oaa, svg, nr. 1903, Elisabeth Joanna De Vos 1787.
40 Fontaine, 'Women's economic spheres', 19-20; Glissen, 'Le statut de la femme', 315-317.
41 Lemire, 'Introduction', 5.
42 Saa, oaa, svg, nr. 1908, Clara Bauchain 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1867, Joanne Clopterop, 1751.
43 McCants, 'Petty debts and family networks', 43.

duidelijk maakt. Bovendien had hun spinarbeid ook naargelang de situatie een heel verschillende betekenis. Voor weduwen en vooral ook ongehuwde vrouwen was het belang van spinnen groot. Voor de meeste gehuwde vrouwen was het spinnen evenwel een loutere aanvulling op het gezinsinkomen, al was het belang hiervan in de armere gezinnen groter.[44] Er werd met andere woorden niet in hoofdzaak van de spinarbeid geleefd, wie dit wel deed, ging het minder goed af. Van al de onderzochte vrouwen waren er maar drie die naast het spinnen geen andere beroepsactiviteit kenden, namelijk Barbara Hofman, Marie Anne Folean en Catherina De Leeuw. Alle drie situeerden ze zich onderaan de sociale ladder.[45] Alleen de onderzochte kantwerksters deden het even slecht.

Door de eigenheid van het productiesysteem en de Aalsterse grondstoffenmarkt hadden spinsters bovendien geen productiekrediet nodig, anderzijds hadden ze wel nood aan geld om werkgaren te kunnen aankopen. Dit werd geleverd door de inkomsten uit andere beroepsactiviteiten waarbij het spinnen werd gebruikt om extra surplus te creëren. Het handspinnen als huisnijverheid op zich vroeg geen ingewikkelde en dure apparaten en was dus weinig kapitaalintensief. De spinarbeid vereiste weinig scholing of vaardigheid en er was bovendien niet veel ruimte voor nodig. Het kon makkelijk thuis, in combinatie met andere activiteiten, gebeuren.[46] De productie van kant daarentegen was erg arbeidsintensief, het kantwerk vroeg veel tijd waardoor het uitoefenen van een bijkomende beroepsactiviteit moeilijk was. De enige kantwerksters voor wie een extra inkomst aangetroffen werd, waren Marie Anna Hoebeeck, Anna Isabella van der Borght en Elisabeth Joanna De Vos. Voor de twee laatstgenoemden waren de echtgenoten respectievelijk nachtwaker en in 'stadsdienst'. Deze beroepen verschillen evenwel fundamenteel van deze verbonden aan een winkel, herberg of molen; de vrouw kon er moeilijk toe bijdragen.[47] Marie Anna Hoebeeck baatte samen met haar man echter een herberg uit, toch deden zij het met een huisgeld van 0,75 gulden rond 1790 fiscaal slecht. Zij lijkt een grote uitzondering te vormen. Een duidelijke verklaring hiervoor is binnen dit onderzoek evenwel niet te geven. Een tweede typerend productiekenmerk is dat kant relatief weinig opleverde.

44 E. Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007) 232-233.
45 Saa, oaa, svg, nr. 1905, Catharina De Leeuw 1789; Saa, oaa, svg, nr. 1904, Barbara Hofman 1788; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Marie Anne Folean 1789.
46 Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 23-24.
47 Saa, oaa, svg, nr. 1866, Isabella van der Borght 1750; Saa, oaa, svg, nr. 1903, Elisabeth Joanna De Vos 1787.

Wat kan verklaren dat alle onderzochte kantwerksters zich in de eerste en tweede laagste mediaanklasse situeerden.[48] Natuurlijk bestonden er uitzonderingen op die regel.[49] Hiermee wordt er meteen een nieuw, niet onbelangrijk debat aangeraakt.

Overlevingsstrategie, aanvullend inkomen en materiële cultuur

De achttiende-eeuwse Aalsterse spinsters lijken het financieel relatief beter te hebben gedaan dan de kantwerksters, maar wat betekende dit werkelijk en is hierin een evolutie merkbaar doorheen de achttiende eeuw? Reflectie rond het belang van bedrijfsactiviteiten voor deze vrouwen is noodzakelijk om meer uitspraak te kunnen doen omtrent de voor- en nadelen van het aangaan van microkrediet. Hierbij is het nuttig te vergelijken met de bevindingen van Reinoud Vermoesen in 'Entrepreneur versus spinner', een artikel dat tevens handelt over spinsters in het Aalst van de achttiende eeuw.

In de voorgaande klassentabellen valt op dat zowel spinsters als kantwerksters er financieel op achteruitgingen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hoewel de steekproef niet erg uitgebreid is, is het significant hoe zich rond 1750 geen vrouwen in de laagste klasse en slechts twee vrouwen in de tweede laagste klasse situeerden, terwijl alle anderen zich in de hoogste klasse bevonden – of toch minstens in een meer gegoede middenklasse. Voor 1790 daarentegen bevonden zich vermoedelijk zes van de zestien vrouwen in de laagste klasse, drie vrouwen waren relatief minder gegoed en vijf vrouwen konden vermoedelijk tot een middenklasse worden gerekend. Waarna er nog drie vrouwen overbleven die in de rijkste klasse konden worden ondergebracht, 'super-superrijk' waren ze evenwel niet. Bovendien werd eenzelfde fenomeen voor dezelfde context reeds, en op basis van een meer uitgebreide steekproef, beschreven door Vermoesen in 'Gescheiden door de wallen?'. Uit bijgevoegde grafiek valt af te lezen hoe de Aalsterse spinsters en kantwerksters een steeds lagere fiscale positie innamen, 'langzaam zakten ze weg naar de onderste regionen van de stedelijke maatschappij'.[50] Traditioneel wordt spinnen dan ook gezien als een activiteit van de armen of zelfs als een overlevingsstrategie.

48 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Anna van der Poorten 1748; Saa, oaa, svg, nr. 1909, Marie Anna Hoebeeck 1793; Saa, oaa, svg, nr. 1903, Elisabeth Joanna De Vos 1787; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Clara Bauchain 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1866, Isabella van der Borght 1750.

49 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 119.

50 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 119.

Grafiek 1. Huisgeld van spinsters en kantwerksters, Aalst 1650-1790

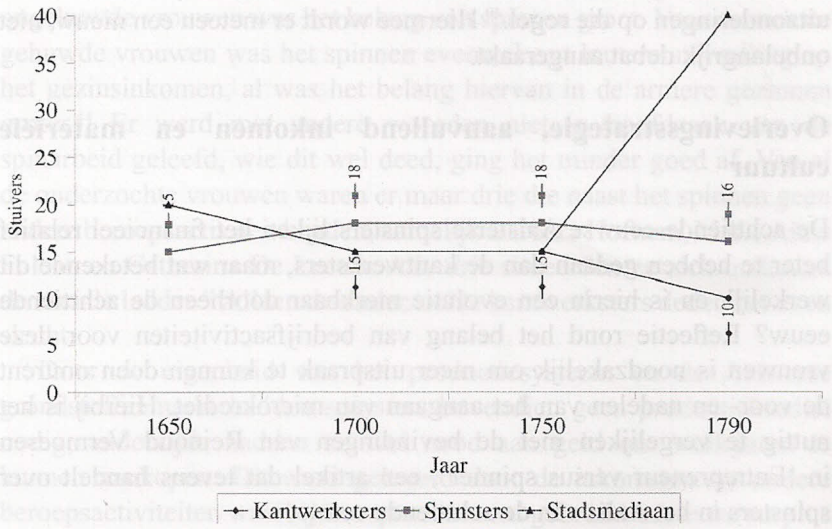

Bron: Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen', 119.

In 'Entrepreneur versus Spinner' gaat Vermoesen er echter vanuit dat het spinnen – en bij uitbreiding de hele huisnijverheid – niet verengd mag worden tot een overlevingsstrategie, maar dat men ook belang moet hechten aan de consumptiezijde van het gezin.[51] Hij stelt dat de afwezigheid van een *Verlag*-systeem en het ontbreken van tussenhandelaars of *kutsers* een belangrijke invloed had op de huishoudeconomie, met name een directe markttoegang (al komt hij in later onderzoek zelf gedeeltelijk op het ontbreken van dergelijke tussenpersonen binnen de spinnijverheid terug).[52] Voortbouwend op Jan De Vries' theorie van de Revolutie van de Vlijt, gaat hij er vanuit dat dit een impact gehad kan hebben op de consumptiezijde van de huishoudeconomie.[53]

Maar hoe valt een toenemend belang van materiële cultuur te verzoenen met een verslechterende fiscale positie? Bovendien haalt Vermoesen in hetzelfde artikel een aantal elementen aan die net in een tegenovergestelde richting wijzen. Zo stelt hij, tevens in navolging van Jan De Vries, dat de gezinsleden in toenemende mate harder en meer

51 Ibidem, 301.
52 Idem, 'Gescheiden door de wallen?', 112.
53 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner.', 298; Jan De Vries, 'The Industrial Revolution and the Industrious Revolution', *The journal of economic history*, 54 (1994) 250-251.

werkten om een monetair inkomen te verkrijgen, waardoor ze opteerden om goederen op de markt aan te schaffen voor hun basisconsumptie, waar ze voorheen nog zelf die goederen produceerden. Het spreekt voor zich dat deze evolutie eveneens merkmaar was in de materiële cultuur. Bovendien zouden vrouwen hierbinnen een niet te onderschatten functie hebben gehad, hun toenemende arbeidsparticipatie in 'sectoren die cash geld opbrachten', vormde immers een noodzakelijke voorwaarde voor dit hele proces.[54] Had het feit dat huishoudens harder werkten echter werkelijk een invloed op het bestedingspatroon, of moet het proces eerder andersom bekeken worden? Waarbij zij 'slachtoffer' waren van de groeiende specialisatie binnen een steeds belangrijker wordende economische markt en dus door stijgende kosten en mogelijk ook stijging van de eigen arbeidstijden om voldoende inkomsten te genereren, genoodzaakt waren de arbeid van anderen aan te schaffen? Ook dit lijkt mogelijk. Bovendien concludeert Vermoesen op basis van een analyse van de verhouding tussen het percentage spinnende huishoudens en het aandeel spullen in de baten in de staten van goed, dat categorieën met een hoog percentage spinnende gezinnen ook gekenmerkt worden door een hoog percentage aan spullen. Doch moet hij vaststellen dat de absolute waarde van de spullen, in het bijzonder van de huishoudspullen, doorheen de achttiende eeuw meer is toegenomen bij de niet-spinnende gezinnen. Meer nog; 'waar in de eerste periode de absolute waarde van de spullen voor de meeste gezinnen nog relatief overeenkomen – de meeste gezinnen hadden blijkbaar een vergelijkbare materiële cultuur – trad een evolutie op naar grote verscheidenheid (in absolute waarde) naar het einde van de achttiende eeuw! Bovendien steekt de evolutie van de waarden van niet-spinnende huishoudens die van de spinnende gezinnen voorbij!'[55] Daarnaast geeft hij aan dat spinnewielen worden aangetroffen in staten van goed van alle welvaartsklassen en er dus moeilijk van alleen een overlevingsstrategie gesproken kan worden. Zoals reeds aangeduid deden enkele van de onderzochte spinsters – zoals Catherina De Craecker, Anna Joanna Picquise en Isabella Horion – het ook opmerkelijk goed.[56] Vermoesen wijst er echter zelf op dat hierbij rekening gehouden moet worden met een mogelijke vertekening. Inwonende meiden konden in werkelijkheid verantwoordelijk zijn voor de in de 'acte prijsij' aangetroffen spinnewielen.[57]

54 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner.', 299.
55 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner.', 300.
56 Saa, oaa, svg, nr. 1907, Catherina De Craecker 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Anna Joanna Picquise 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1910, Isabella Horion 1794.
57 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner.', 295.

Het is inderdaad belangrijk om een bredere focus, waarbij de studie wordt aangevuld met een luik over de consumptiezijde van gezinnen, aan te nemen. Het lijkt me evenwel voorbarig om reeds voor de tweede helft van de achttiende eeuw het belang van de spinarbeid als aanvullend inkomen binnen een overlevingsstrategie – in een economie van *makeshifts* – zo sterk te nuanceren of zelfs te relativeren. Deze reflectie rond de spinnijverheid als een overlevingsstrategie of als reeds betrokken bij een toenemende economische welvaart, brengt ons bij het debat rond de voor- en nadelen van het verlenen van microkrediet aan vrouwen met betrekking tot bedrijfsvoering. Welke conclusies zijn er te trekken rond het economische belang van microkrediet bij vrouwen in het achttiende-eeuwse Aalst? Deden de vrouwen die krediet aangingen voor hun spinarbeid het financieel beter dan zij die dit niet deden?

Naar een oordeel over microkrediet

Vanwege de complexe relatie tussen krediet en de spinnijverheid, valt er op voorgaande vragen geen duidelijk of eenzijdig antwoord te geven. De verslechterende sociaal-financiële positie van Aalsterse spinsters doorheen de achttiende eeuw kan immers niet geweten worden aan het aangaan van microkrediet voor hun spinactiviteit, zij gingen – zoals eerder aangeduid – een dergelijk krediet volstrekt niet aan. Er lijkt in de eerste plaats zelfs helemaal geen verband te bestaan tussen hun sociaal-financiële positie en het al dan niet aangaan van krediet, de Aalsterse kantwerksters vertoonden tenslotte eenzelfde neergaande sociale en financiële evolutie hoewel zij – verbonden aan hun kantnijverheid – wel degelijk microkrediet verkregen.[58]

Een belangrijke nuance hierin is echter dat het aangaan van bedrijfskrediet voor andere beroepsactiviteiten een erg prominente rol speelde in het economisch functioneren van deze Aalsterse spinsters. Door de fundamenteel andere aard van hun productiesysteem en de daaraan verbonden kredietbehoeften, lijken we het bedrijfskrediet verbonden aan andere bedrijfsactiviteiten op een min of meer gelijk niveau van belang te kunnen schakelen met het microkrediet aangegaan door kantwerksters in verband met kantfabricatie. Zoals reeds aangegeven financierden spinsters hun grondstoffen wellicht met inkomsten uit andere bedrijvigheden, terwijl kantwerksters algemeen genomen überhaupt geen andere beroepsactiviteiten kenden en hun grondstoffen dus op andere manieren moesten zien te financieren. Maar

58 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 119.

mogen we, hierop voortgaand, aannemen dat het de spinsters die wel krediet aangingen in verband met andere beroepsactiviteiten 'slechter afging' dan spinsters die dit niet deden?

Om hierover uitspraak te kunnen doen, worden de schulden rond bedrijfsvoering en de sociaal-financiële posities van de Aalsterse spinsters – met andere beroepsactiviteiten naast spinnen – voor beide onderzochte perioden ten opzichte van elkaar afgewogen. Alleen de spinnende herbergiersters en winkeliersters werden weerhouden; dit laat ons toe algemene uitspraak te doen en voorkomt onherroepelijk te verschuiven van een focus op vrouwelijke netwerken naar beroepsgerelateerde netwerken. Bovendien zijn beide beroepsgroepen dankbare categorieën; herberg en kleinhandel waren belangrijke plaatsen van economische transactie. Zo kwam aan het einde van de achttiende eeuw in Antwerpen een kwart van de vermelde spinnewielen in de boedels van herbergiers voor.[59] Om te bepalen of de vrouw in kwestie eerder wel dan niet gegoed was, wordt hier gebruik gemaakt van de reeds aangehaalde mediaanwaarden van 0,8 gulden voor 1750 en 2 gulden voor 1790.[60] De volgende indelingen zijn enigszins misleidend, binnen de groepen boven en onder de mediaan bestond immers een grote variëteit. Het gaat hier in essentie echter niet over welke vrouw precies tot welke klasse behoorde; de indeling is niet volledig correct, maar wel nuttig om algemeenheden op het spoor te komen. Dit leidde tot de volgende resultaten.

Voor de periode rond 1750 bevat de steekproef één winkelierster en herbergierster, met name wolbleekster en winkeleigenares Isabella Hubert en herbergierster Marie De Backer.[61] Beiden bekleedden een gunstige sociale positie hoewel ze schulden hadden in verband met bedrijfskrediet. Hierop voortgaand kunnen we concluderen dat het de spinsters die krediet aangingen voor andere beroepsactiviteiten zeker niet slecht afging; het tegendeel lijkt eerder waar. Dit is, met andere woorden, een uitkomst die de hedendaagse voorstanders van het verlenen van (micro)krediet aan vrouwen voor het uitbreiden van hun economische activiteiten in ontwikkelingslanden bijtreedt.

Voor de periode rond 1790 werden twee herbergiersters en drie winkeliersters weerhouden. Maar voor twee van hen valt eenzelfde conclusie te trekken; namelijk voor de herbergiersters Joanna De Preter

59 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 114-115.
60 Saa, Oaa, huisgelden, nr. 265-279.
61 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Isabella Hubert 1748; Saa, oaa, svg, nr. 1866, Marie De Backer 1750

en Joanna Hendrina De Schrijver.[62] Voor twee van deze vijf spinsters werden er geen schulden in verband met bedrijfskrediet aangetroffen, hoewel ze het fiscaal goed deden. Het gaat hier om Marie Arijs, die een textielwinkel uitbaatte, en om Catherina Combien die een winkel in textiel en koffie openhield.[63] Marie Elisabeth Moreels, vrouw van een wijnsteker en eigenares van een winkel in wijn en levensmiddelen, deed het met schulden rond bedrijfsvoering dan weer fiscaal slecht.[64] Spinsters die voor hun bezigheden bedrijfskrediet genoten, deden het niet langer onverdeeld goed. Daardoor is er niet langer een duidelijke verhouding tussen het bedrijfskrediet dat spinsters aangingen en hun sociaal-financieel profiel zichtbaar, de situatie lijkt complexer te zijn.

Maar wat is de waarde van dit experiment? Het gaat hier om een wel zeer beperkte steekproef. Vooral voor de periode 1750 kunnen we ons afvragen of de ogenschijnlijk homogene situatie niet berust op toeval. Bovendien zijn er geen spinsters aangetroffen zonder vermelding van bijkomende bedrijfsactiviteiten, het ontbreekt ons dus met name aan een controlegroep. Al kan dit op zich een verschijnsel zijn dat het belang van bijkomende bedrijvigheden voor spinsters benadrukt. Mogen we bovendien in een onderzoek naar microkrediet voorgeschreven bedrijfskrediet wel in ogenschouw nemen? Het gaat hier immers niet altijd om kleine leningen. Daarnaast vallen de overeenkomende situaties tussen herbergiersters en winkeliersters op, mogelijk wijzen bovenstaande fenomenen op karakteristieken eigen aan het beroep en is het zodoende fout om hieromtrent uitspraak te doen over de voor- en nadelen van het aangaan van bedrijfskrediet.

Ons baserend op bestaande literatuur kunnen we echter stellen dat er wel degelijk een verband bestond tussen het aangegane krediet en de sociaal-financiële positie van de debiteur. Zo wordt krediet in verschillende studies gezien als een factor in verarmingsprocessen. 'Volgens Franse plattelandshistorici leidden de verschillende vormen van uitstel van betaling vooral tot een opeenhoping van schulden wat dan weer de weg effende voor onteigening, verarming en proletarisering.'[65] Dit concept van sociale degradatie wordt ook in het debat rond het verlenen van microkrediet aan vrouwen in ontwikkelingslanden vandaag,

62 Saa, oaa, svg, nr. 1907, Joanna De Preter 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1908, Joanna Hendrina De Schrijver 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Joanna Catharine Van Nieuwenborgh 1789. Zie Saa, oaa, svg, nr. 1908, Anna Joanna Picquise 1792.

63 Saa, oaa, svg, nr. 1907, Marie Arijs 1791; Saa, oaa, svg, nr. 1907, Catherina Combien 1791.

64 Saa, oaa, svg, nr. 1908, Marie Elisabeth Moreels 1792; Saa, oaa, svg, nr. 1905, Catharina De Leeuw 1789.

65 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 21.

gehoord.[66] De negatieve evolutie in de sociaal-financiële positie van de Aalsterse spinsters en kantwerksters zou ook op deze manier kunnen worden geïnterpreteerd. Vrouwen zijn echter al sinds de zestiende eeuw betrokken in kredietnetwerken, dus waarom verslechterde de positie van deze spinsters en kantwerksters precies nu?[67] Voor de kantwerksters kan er met enige goede wil een dergelijk proces van sociale degradatie aangenomen worden, hun positie was reeds dalende in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Die van de Aalsterse spinsters daarentegen verbeterde doorheen de tweede helft van de zeventiende eeuw, om pas vanaf het midden van de achttiende eeuw te beginnen dalen.[68] Mogelijk moeten we voornoemd proces meer individueel bekijken en is de 'groep' van Aalsterse spinsters eigenlijk niet als groep te vangen. We zien immers een grote verscheidenheid in beroepsactiviteiten en sociale posities. Zo kwamen sommige vrouwen met behulp van krediet net rond terwijl anderen economisch floreerden, een fenomeen dat reeds beschreven werd door Lemire.[69] Misschien was dit opnieuw afhankelijk van het succes dat zij oogsten in andere bedrijfsactiviteiten. De keuze voor Aalsterse spinsters als onderzoeksgroep is hier dan ook eerder problematisch. Kantwerksters vormden daarentegen een meer homogene categorie. Voor hen was het proces van neergang dan ook duidelijker en werd reeds vroeger ingezet.

Dit zijn louter hypothesen die wel erg sterk uitgaan van een groot belang van krediet, misschien wordt het gewicht ervan overschat. In de grafiek van de Aalsterse huisgelden tussen 1650 en 1790 zien we immers hoe de stadsmediaan doorheen de achttiende eeuw de hoogte in schoot.[70] Hieruit kunnen we concluderen dat niet alle Aalsterse beroepen het slechter gingen doen in die periode, hoewel ook hier wellicht nog bedrijfskrediet werd aangegaan. Misschien moet er meer nadruk worden gelegd op andere maatschappelijke en economische tendensen. Ofschoon de huisnijverheid – meer dan de ambachtelijke nijverheid – reeds een vorm van kapitalistisch ondernemerschap was, verloor zij tenslotte terrein door de steeds sterkere industrialisering.[71] Deze evolutie werd in de Aalsterse omgeving reeds naar het einde van de achttiende eeuw toe ingezet, met Aalst als één van de koplopers in de

66 Coyle, 'A personal perspective', 143.
67 Lemire, 'Introduction' 4.
68 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 119.
69 Lemire, 'Introduction', 4.
70 Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 119.
71 B. Altena en D. Van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van westerse samenlevingen*, 1750-1989 (Hilversum 2006) 35.

overgang naar de industriële revolutie.[72] Wellicht moeten we de sociale en financiële achteruitgang van de Aalsterse spinsters en kantwerksters meer bekijken vanuit de moeizame concurrentie met een groter aantal en goedkopere industrieel geproduceerde producten.[73]

Het is met andere woorden zeer moeilijk om uitspraak te doen over het economisch en sociale belang van microkrediet voor vrouwen aan de hand van dit onderzoek. De toegang tot krediet was – volgens Aidan Hollis – evenwel het meest nuttige instrument voor de armen om een inkomen te genereren, het fungeerde tevens als verzekeringsmechanisme en droeg op termijn bij tot het algemeen verspreiden van consumptie.[74] We mogen zo stellen dat het verlenen van krediet als start- of hulpmiddel bij het uitoefenen van andere bedrijfsactiviteiten wel degelijk bijdroeg tot een zekere economische zelfstandigheid. De achttiende-eeuwse Aalsterse spinsters en kantwerksters konden immers op eigen houtje krediet aangaan. Het ging hier bovendien niet alleen om consumptiekrediet in functie van het beredderen van hun huishoudens, maar ook om het aangaan van bedrijfskrediet. Zoals reeds aangegeven gingen beiden sterk samen. Laurence Fontaine stelt dat de ontwikkeling van handel sinds de middeleeuwen wel degelijk hand in hand ging met een expansie van de wettelijke autonomie van de vrouw. 'For men, running a business had been a way of escaping paternal authority, and for women it also became a reason for acquiring the capacity to enter freely into legally agreements.'[75] Hoewel gehuwde vrouwen wettelijk 'incompetent' waren, kenden Vlaanderen, Brabant en de Luikse regio reeds sinds de dertiende eeuw een voor vrouwen gunstige stadswetgeving.[76]

De praktijk is echter vaak anders. 'Credit raises problems of adverse selection and moral hazard.'[77] De crediteur moest de debiteur immers kunnen vertrouwen, wat armen en vooral ook arme vrouwen in vele contexten heeft verhinderd tot het verkrijgen van krediet. Hieruit volgt dat vooral de reeds initiatiefrijke vrouwen krediet konden verkrijgen, niet de allerarmsten. Zoals eerder aangehaald, moest de vrouw zich in een positie bevinden waarin ze in staat was om een onderneming op te starten. Bovendien wees dit essay uit dat 'krediet' ook niet gelijk gesteld

72 F.F. Mendels, 'Proto-industrialization. The first phase of industrialization process', *The journal of economic history*, 32 (1972) 261; Altena, *Vrijheid en rede*, 80. Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen?', 105.
73 Mendels, 'Proto-industrialization', 261; Altena, *Vrijheid en rede*, 64.
74 Hollis, 'Women and Micro-credit', 73.
75 Fontaine, 'Women's economic spheres', 20-21.
76 Glissen, 'Le statut de la femme', 286.
77 Hollis, 'Women and Micro-credit', 73.

mag worden aan economische zelfstandigheid. De kantwerksters die voor hun grondstoffen microkrediet aangingen, waren actief binnen verticale kredietrelaties, waarbinnen een koopman-ondernemer de vrouwen net aan zich bond door het verlenen van krediet. De Aalsterse spinsters waren actief binnen een meer onafhankelijk productiesysteem en gingen, zoals net uiteengezet, geen microkrediet aan. Het krediet dat spinsters aangingen voor andere beroepsactiviteiten bracht echter op eenzelfde manier een soort afhankelijkheidsrelatie met hun leveranciers tot stand. Hoewel er in de bestaande literatuur over de relaties tussen vrouwen en krediet vooral gesproken wordt over horizontale kredietrelaties, moeten we voor de achttiende-eeuwse Aalsterse spinsters en kantwerksters op vlak van bedrijfskrediet het tegendeel vaststellen. Daarnaast mogen we de voordelen van bedrijfskrediet voor het draaiende houden en uitbreiden van bedrijfsactiviteiten niet overschatten. Het is inderdaad aanneembaar dat het aangaan van schulden kan leiden tot sociale degradatie. Toch is het belangrijk om voor ogen te houden dat niet zozeer de schuld armoede veroorzaakte, maar wel het onvermogen deze aangegane verplichtingen na te komen. Krediet en schulden konden een verarmingsproces op gang brengen en/of versnellen, maar waren evengoed bepalend voor het behalen van economisch succes.[78] Schuld kon soms een indicatie van armoede zijn, vaak hadden de vrouwen met de grootste schulden echter ook net het grootste boedelvoordeel.[79] Zo had wolbleekster en winkeleigenares Isabella Hubert een totale schuld van 3701 gulden en 18 stuivers; ze had echter maarliefst een totaal voordeel van 27 947 gulden en 3 stuivers.[80] Hierbij vormt de aard van de boedels wellicht een probleem, omdat het om een loutere momentopname gaat. Schulden waren niet noodzakelijk eeuwigdurend, maar hadden een cyclisch karakter.[81] Het is dus moeilijk te achterhalen waarom de schulden op het moment van overlijden niet waren ingelost. Wijst de schuld op een onvermogen om deze in te lossen, of was er iets anders aan de hand? Hierop kan binnen dit onderzoek echter geen antwoord worden geformuleerd.

Voorgaande bevindingen zijn sterk toepasbaar op de hedendaagse situatie in ontwikkelingslanden, hoewel bepaalde instellingen en NGO's zich vandaag net meer richten op armere vrouwen om hen uit de armoede te helpen. Het argument dat schulden kunnen leiden tot verarming mag het verlenen van microkrediet echter niet verhinderen,

78 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 21.
79 McCants, 'Petty debts and family networks', 35.
80 Saa, oaa, svg, nr. 1864, Isabella Hubert 1748.
81 Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 21.

maar moet een fenomeen zijn waarmee rekening wordt gehouden. Wanneer er voldoende sensibilisatie en begeleiding plaatsvindt, kan het onvermogen tot het terugbetalen van schulden misschien worden verholpen. Daardoor kan microkrediet bijdragen tot algehele economische groei en een veranderende materiële cultuur.

BETER EEN GOEDE BUUR DAN EEN VERRE VRIEND? KREDIETRELATIES TUSSEN BUREN IN HET ACHTTIENDE-EEUWSE AALST

Senne HENDRICKX

Thema en historiografie

Vandaag de dag hebben wij een andere relatie met onze buren dan vroeger het geval was. Onze buren vormen geen essentieel deel meer van ons dagelijks leven. Dit geldt natuurlijk vooral voor inwoners uit een grote stad, die meestal enkel hun naaste buren of overburen kennen. Wat wij vooral appreciëren aan onze buren, is het respect dat ze opbrengen voor onze privacy. Als we dan al eens een goed contact met elkaar onderhouden, is dit niet met de intentie om deel uit te maken van een breder sociaal netwerk zoals een lokale gemeenschap.[1] De oorzaak hiervoor ligt volgens de Franse socioloog Emile Durkheim bij de intermediaire instituties tussen de staat en het volk. Deze instituties fungeren in de hedendaagse samenleving als centra van sociale activiteit, waardoor een hecht gemeenschapsleven tussen buurtbewoners niet meer noodzakelijk is.[2]

Niet alleen sociologen, maar ook historici hebben onderzoek gedaan naar het buurtleven, zij het dan in beperkte mate. Onder invloed van de sociale geschiedenis groeide immers de belangstelling voor het gewone volk en het dagdagelijks leven van de mensen. Historici als François Bédarida delen dezelfde mening als de meeste sociologen en geven de voorkeur voor *the traditional-modern dichotomy*.[3] Zij zijn ervan overtuigd dat je tot aan de twintigste eeuw traditionele buurtgemeenschappen had, en dat toen de moderne gemeenschappen zoals wij die kennen ontstonden. Vooral sinds de jaren vijftig vonden er volgens hen ingrijpende sociale veranderingen plaats. Onder andere de sociale wetgeving zorgde ervoor dat men minder afhankelijk werd van

1 C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities sixteenth to nineteenth centuries', *International review of social history*, 38 (1993) 1-30, 1.
2 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 2.
3 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 4.

zijn naaste omgeving.

Niet alle historici gaan echter akkoord met deze opvattingen. Lawrence Stone en Yves-Marie Bercé menen dat er reeds in de late zestiende en zeventiende eeuw een verval van de lokale gemeenschap plaatsvond.[4] Demografische en sociaal-economische veranderingen zorgden volgens Stone ervoor dat de lokale gemeenschappen het steeds moeilijker kregen om op alle problemen een antwoord te bieden. Bercé ziet ook het staatsvormingsproces als mogelijke verklaring voor de ontbinding van de lokale gemeenschappen.[5] In de Zuidelijke Nederlanden bleven buurtgemeenschappen echter voortbestaan tot in de achttiende eeuw. Hier had je *gebuurten* (buurtgemeenschappen), 'each covering a single main road and adjacent streets and alleys'.[6] In het artikel van Lis en Soly wordt als voorbeeld Gent aangehaald. In 1777 had je hier 211 *gebuurten*, waarvan de bewoners regelmatig samenkwamen op verzoek van de deken van hun *gebuurte*. De dekens waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het instellen van de nachtklok en het regelen van de straatverlichting.

Historici zijn er dus duidelijk nog niet in geslaagd een sluitend oordeel te vellen over de devaluatie van de lokale gemeenschap. Daarnaast bestaat er ook een debat rond de rol van enerzijds de familie en anderzijds de buurtgemeenschap in het verlenen van hulp en steun. Vele auteurs argumenteren dat door het privatiseringsproces, het gemeenschapsleven aan betekenis verloor. De heropwaardering van de familiale netwerken en de privésfeer kende daarentegen een stroomversnelling. In geval van nood moest men daardoor minder een beroep doen op informele sociale netwerken, aangezien men kon rekenen op de familie. Garrioch en Farge hebben evenwel aangetoond dat dit vooral gold voor de rijke opperklasse, die zich cultureel en geografisch ging distantiëren van de armen, al wordt dit tegengesproken door de studie van David Warren Sabean.[7] Voor de lagere klasse bleef openheid en een goede verstandhouding uitermate belangrijk, want zij waren financieel afhankelijker van elkaar.[8]

Het opzet van dit artikel is om na te gaan hoe het gesteld was met de buurtgemeenschap in het achttiende-eeuwse Aalst, en op die manier bij te dragen aan het bovenstaande debat. Hierbij wordt de focus

4 L. Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500-1800* (Londen 1979) en Y.-M. Bercé, *Fête et révolte: des mentalités populaires du XVIe au XVIIIe siècle* (Parijs 2006).
5 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 4-5.
6 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 7.
7 D.W. Sabean, *Kinship in Neckarhausen, 1700-1870* (Cambridge 1998).
8 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 11-18.

gelegd op de kredietrelaties die bewoners van dezelfde wijk met elkaar hadden. Ging men vooral kredieten aan bij personen uit dezelfde wijk? Traden ook familieleden op als kredietverstrekkers?[9] Dit kan ons weinig vertellen over de wijze waarop buren met elkaar omgingen in het dagelijkse leven, maar het zegt wel meer over de solidariteit die buurtbewoners voor elkaar konden opbrengen in geval van het ontbreken van voldoende financiële middelen. Zo meent ook Philip Abrams dat de sterkte van lokale gemeenschappen afhangt van de mate waarin haar individuele leden wederzijdse hulp, ondersteuning en bescherming willen en kunnen bieden.[10]

Het is wel belangrijk te weten dat er in het achttiende-eeuwse Aalst geen banken bestonden zoals wij die vandaag kennen, en dat men gebruik maakte van andere kredietinstrumenten.[11] Ook over de natuur van het kredietwezen in pre-industriële samenlevingen zijn historici het overigens niet met elkaar eens. Volgens de klassieke visie was het financieel handelsverkeer in pre-industriële samenlevingen onproductief en gebaseerd op persoonlijke relaties. Met de industriële revolutie ging er een economische transitie gepaard, waardoor er een geïnstitutionaliseerde en kapitalistische kredietmarkt werd gecreëerd.[12] Op deze stelling is er intussen veel kritiek geleverd en er zijn nieuwe inzichten op de voorgrond getreden. Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal stellen dat de traditionele visie de zaken te simplistisch voorstelt. Als voorbeeld halen zij de notarissen uit het achttiende-eeuwse Parijs aan: 'There business [...] was at once personal and impersonal, productive and non-productive'.[13] Deze notarissen brachten als het ware de kredietgever en de kredietnemer, die elkaar meestal niet kenden, bij elkaar. Ze beschikten namelijk over de noodzakelijke informatie om dit mogelijk te maken, doordat ze de financiële toestand en reputatie van hun cliënten kenden.

Craig Muldrew wijst er eveneens op dat vertrouwen en reputatie een bepalende factor waren in kredietrelaties. In tegenstelling tot de achttiende-eeuwse econoom Adam Smith, die meende dat vroegmoderne handelsactiviteiten en marktrelaties gedomineerd werden door *self-*

9 L. Fontaine, 'Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780', *The economic history review*, 54 (2001) 39-57, 48-49. Zij stelt dat iemand in een maatschappij gebaseerd op interpersonele relaties, geen geld kon weigeren aan een lid van zijn familie.

10 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 8.

11 Cf. infra.

12 P.T. Hoffman, G. Postel-Vinay en J.-L. Rosenthal, 'Information and economic history: how the credit market in old regime Paris forces us to rethink the transition to capitalism', *The American historical review*, 104 (1999) 69-94, 69.

13 Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal, 'Information and economic history', 75.

interest, legt hij de nadruk op het feit dat 'individual profit and security were important, but neither could be achieved without the direct co-operation of one's neighbours which trust entailed'.[14] Geen rationeel winstbejag, maar het vertrouwen dat je kredietnemer je zal terugbetalen, beheerste de kredietmarkt. Zo ontstond er als het ware een echt kredietnet binnen gemeenschappen, waarbij men bij verschillende personen krediet verstrekte of ontving. Dat brengt ons bij het concept sociaal kapitaal. Deze populaire term, die vanwege haar verschillende betekenissen de belangstelling van conceptuele historici opwekte, werd door L.J. Hanifan geïntroduceerd in 1916.[15] In de jaren tachtig en negentig gaven onder andere Loury, Bourdieu, Coleman en Putnam hun eigen invulling van het concept.[16] De omschrijving van James Farr geniet onze voorkeur: 'social capital is complexly conceptualized as the network of associations, activities, or relations that bind people together as a community via certain norms and psychological capacities, notably trust, which are essential for civil society and productive of future collective action or goods, in the manner of other forms of capital.'[17] In private kredietmarkten was je sociaal kapitaal dus cruciaal, omdat krediet hier doorgaans ingebed was in sociale relaties.[18]

Het doel van deze bijdrage is dus om de kredietrelaties van buren in het achttiende-eeuwse Aalst te onderzoeken. Daarnaast zullen ook relaties met familieleden of mensen uit dezelfde beroepsgroep onder de loep genomen worden.[19] Op die manier willen we een beter beeld krijgen van het aandeel dat deze groepen hadden in het verstrekken van krediet in een bepaalde buurt. Voor deze studie hebben we de Molenstraatwijk gekozen: het stadsdeel rond de Molenstraat en de Molendries. Deze buurt was het commerciële hart van de stad Aalst, waar ook de haven zich bevond. Ze ligt in het noordoosten van Aalst, wat het gemakkelijk maakte deze wijk geografisch af te bakenen.[20] Bovendien zijn er zowel voor de jaren 1749 als 1789 zeer veel personen opgegeven in

14 C. Muldrew, 'Interpreting the market: the ethics of credit and and community relations in early modern England', *Social history*, 18 (1993), 136-184, 169.
15 J. Farr, 'Social capital. A conceptual history', *Political theory*, 32:1 (2004) 6-33, 11.
16 Farr, 'Social capital. A conceptual history.' en P.S. Adler en S. Kwon, 'Social capital: prospects for a new concept.', *Academy of management review*, 37 (2002) 17-40.
17 Farr, 'Social capital. A conceptual history', 9.
18 Bij deze stelling gelden ook de tegenargumenten die Hoffman, Fontaine en Rosenthal geformuleerd hebben.
19 We blijven hierbij wel binnen dezelfde wijken werken, en zullen geen kredietrelaties tussen familieleden in heel Aalst bestuderen.
20 Bij andere buurten was het moeilijker om te bepalen of een straat al dan niet tot de wijk behoorde.

de huisgelden, wat de representativiteit van het onderzoek vergroot.[21] Ging men in de Molenstraatwijk vaak buiten Aalst een kredietrelatie aanknopen, of kon men in deze wijk op de buren rekenen?

Verder zullen we trachten evoluties in de tijd te bestuderen. Waren er bijvoorbeeld minder leningen tussen buren omstreeks 1789 dan aan het begin van de eeuw? Leverden familieleden een grotere bijdrage in het verstrekken van krediet, mede door het privatiseringsproces? Of zijn er nagenoeg geen verschillen te bespeuren tussen 1750 en 1789? Zijn er ook aanwijzingen dat de opperklasse meer en meer afstand deed van het verstrekken van krediet aan armen? De bronnen die hiervoor gebruikt zullen worden zijn boedels en 'wettelijke passeringen'.

Bezette rentes en obligaties

Alvorens over te gaan op de methode die in dit artikel werd toegepast, dient eerst vermeld te worden welke kredietinstrumenten in aanmerking zijn gekomen om de kredietrelaties tussen buren te bepalen. In de 'wettelijke passeringen' wordt vooral melding gemaakt van *bezette rentes*. Deze rente draagt niets van onze hedendaagse rente in zich. Het waren *rentes perpétuelles*[22], eeuwigdurende rentes. In ruil voor de geldsom die de renteverkoper ontving van de rentekoper, moest hij jaarlijks een bepaald bedrag tegen een bepaalde intrestvoet aan de rentekoper betalen.[23] Deze betalingen waren, in tegenstelling tot het rentesysteem dat wij kennen, geen aflossingen. Het vereffenen van de geleende som moest immers in één keer gebeuren. De renteverkoper had wel de vrije keuze om te beslissen wanneer hij dit zou doen, maar tot dan bleef de jaarlijks te betalen intrest zich opstapelen. Dit kon zo hoog oplopen, dat de oorspronkelijke som na verloop van tijd al lang betaald was. In zijn licentiaatsverhandeling geeft Dries Dewulf het voorbeeld van een bezette rente die pas na 76 jaar werd afgelost. Het spreekt voor zich dat dit niet meer gebeurde door de oorspronkelijke renteverkopers, maar door diens erfgenamen, een vaak voorkomend fenomeen. Uiteindelijk hebben ze wel vijf keer meer aan intrest moeten

21 Bij geen enkele andere straat worden zoveel bewoners vermeld in de huisgelden. Het huisgeld was een belasting op de uiterlijke welvaartskenmerken van een woning. Je kreeg dan een lijst van de gezinshoofden in Aalst, met de bijbehorende belasting. Op die manier kunnen deze personen opgezocht worden in de 'wettelijke passeringen', rechtshandelingen die ons meer zeggen over lange termijnkrediet, waarover meer op de volgende pagina.

22 Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal, 'Information and economic history', 69.

23 Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw* en R. Vermoesen, 'De strijd om het platteland. Aalsters hinterland in westelijk Brabant (einde 18e eeuw)?', in: J. Ockeley (red.), *Feestbundel Frans Meskens* (Brussel 2007) 523-538, 534.

betalen dan het oorspronkelijke bedrag, waardoor deze kredietrelatie voor de rentekoper een zeer lucratieve zaak was.[24]

De rentekoper bezat wel niet de mogelijkheid om dit bedrag terug te vorderen wanneer de situatie hem hiertoe verplichtte. De reden hiervoor was om te ontsnappen aan het kerkelijk verbod geld te lenen tegen intrest. Een ander risico verbonden aan bezette rentes was de inflatie. Door de muntdevaluatie verminderde de waarde van het oorspronkelijke bedrag, waardoor het makkelijker werd voor de debiteur om zijn schuld af te lossen. De enige optie die de rentekoper had in geval van geldnood was de rente door te verkopen aan iemand anders. Naast het transporteren van de rente was hij ook bij machte om beslag te leggen op de hypotheek van de renteverkoper, wanneer deze niet meer in staat was zijn schuld af te betalen. Bij het afsluiten van een bezette rente werd immers een eigendom als onderpand gegeven.[25] Naast bezette rentes waren ook obligaties populaire kredietinstrumenten. Bij obligaties werd er tevens een verschuldigd bedrag erkend. Dat moest binnen enkele maanden of jaren terugbetaald worden, en het betrof ook een kleinere geldsom.[26]

Over bovengenoemde kredietinstrumenten voeren historici, in het kader van het debat rond de transitie naar een kapitalistische kapitaalmarkt, hevige discussies. In *Histoire économique et sociale de la France* van Braudel en Labrousse worden ze bijvoorbeeld niet eens vermeld, omdat ze niet teruggevonden werden in het kredietsysteem van de kapitalistische wereld. Ook George V. Taylor omschrijft ze als *non-capitalist*, en legde de nadruk op het belang van de kapitaalsaccumulatie binnen de vrije markt. Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal gaan in tegen deze traditionele opvatting. Zij typeren obligaties en bezette rentes als 'the only legal instruments for long-term debt' van het ancien regime.[27]

De keuze voor deze vorm van krediet was bewust. In de boedels worden ook andere krediettypen ter sprake gebracht. Zo vermeldt men leveringen van levensmiddelen die nog betaald moeten worden, achterstallige huishuur of huisgeld of kleine leningen. Gewoonlijk gaat het hier om zeer lage bedragen. Daarom hebben we het consumptiekrediet gefilterd uit het cijfermateriaal dat we zullen gebruiken bij het opstellen van de kredietrelaties tussen buren. De financiële draagkracht die

24 Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw*.
25 Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw*.
26 P.T. Hoffman, *Growth in a traditional society: the French countryside, 1450-1815* (Princeton N.J. 1996) 71en K. Degryse, 'De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en – rendement te Antwerpen in de 18e eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 88 (2005) 244.
27 Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal, 'Information and economic history', 73.

vereist was bij het verlenen van lange termijnkrediet, is immers veel groter dan pakweg het krediet dat een bakker aan zijn klant erkende voor een levering van brood.

Een vergelijkbaar onderzoek werd geschreven door Dewulf. Hij ontleedde de private kapitaalmarkt in de regio's Gent en Ieper. Hierbij ging hij wel niet dieper in op de kredietrelaties tussen buren.[28] Vermoesen onderzocht de reikwijdte van de Aalsterse private kapitaalmarkt door middel van de staten van goed. Dat was één van zijn parameters om het Aalsterse verzorgingsgebied en haar invloedssfeer af te bakenen.[29]

Buurtkrediet in de praktijk

Om de kredietrelaties binnen de Molenstraatwijk te analyseren, moest ik eerst de buurtbewoners identificeren. De aangewezen bron hiervoor zijn de huisgelden. Aangezien steeds de bewoner diende te betalen, is het ook uitgesloten dat de vernoemde persoon het huis verhuurde en elders woonde. De beschikbare huisgelden dateren wel van 1749 en 1789. Enkel diegenen die in deze jaartallen een huis bewoonden in de Molendries zijn dus in aanmerking gekomen. Het nadeel is dat er niets over het verhuisgedrag tussen de periode 1749 en 1789 uiteengezet wordt.[30] Bij kredietverstrekkingen tussen deze periode kunnen we niet met absolute zekerheid zeggen of de betrokken personen nog steeds in de Molendries verbleven. Gelukkig worden in de 'wettelijke passeringen' de eigendommen die als onderpand fungeerden bij de bezette rentes, vernoemd. Concreet ziet dit er bijvoorbeeld zo uit: 'Livinus De Rouck fs Peeter, meester schoenmaker in Aalst, verklaart dat hij door Joannes Moens, meester huidevetter in Aalst, 'gepraemt is' een schuld van 900 gul. court. af te lossen. De comparant erkent hiervoor aan Moens een rente van gelijke grootte en bezet ze op het door hem bewoond huis op de Molendries. Het is belast met 500 gul. court. aan Philippus Van Geem. Niet afgelost.'[31] Deze rechtshandeling dateert van 1774, terwijl Livinus De Rouck genoteerd staat in de huisgelden van 1749. In 1774 bewoonde hij dus hoogstwaarschijnlijk nog steeds hetzelfde huis op de Molendries. Dit huis had hij gekocht in 1739.[32]

Hierdoor verdwijnt een groot deel van onze onzekerheid in verband met de woonplaats, al zijn er altijd personen waarvan we niet zeker

28 Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw*.
29 Vermoesen, 'De strijd om het platteland'.
30 Dit geldt eveneens voor de periode tot 1749.
31 Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen*, Reg. 1395, 109v.
32 Ook dit staat in de 'wettelijke passeringen'.

zijn of ze nu effectief op het moment van de kredietverstrekking op de Molendries woonden.[33] Wel is het zeker dat ze er ooit verbleven hebben, en dat ze hoogstwaarschijnlijk sociale relaties hebben opgebouwd in deze wijk.

De volgende stap bestond uit het opzoeken van de bewoners van de Molendries in de boedels en de 'wettelijke passeringen'. Wat de getranscribeerde boedels betreft werden slechts enkele namen teruggevonden. De 'wettelijke passeringen' bleken dan weer meer aan de verwachtingen te beantwoorden: van de 243 personen uit de huisgelden kwamen we van 79 mensen kredietverstrekkingen tegen, weduwen en familieleden van de gezinshoofden in kwestie niet meegerekend. Vervolgens werden de gegevens uit de 'wettelijke passeringen' zorgvuldig opgenomen in een databank. Iedere transactie die een bewoner aanging plaatsten we hierin, voorzien van de nodige informatie. Daarna werden de kredietrelaties van de bewoners van de Molenstraatwijk onderverdeeld in vijf categorieën. Vermits we in dit artikel de kredietverstrekkingen tussen buren trachten te ontleden, opteerden we voor de geografische ligging als criterium voor de indeling. Ten eerste is een categorie waarvan de woonplaats onbekend bleek, ofwel omdat ze niet terug te vinden waren in de huisgelden of de 'wettelijke passeringen', ofwel wanneer we niet met volle zekerheid konden zeggen waar ze juist verbleven. Indien we wel met overtuiging konden zeggen dat ze in Aalst woonden, brachten we hen onder bij 'Aalst, onbekend'. Verder werd er ook nog een onderscheid gemaakt tussen mensen woonachtig te Aalst, hetzij binnen hetzij buiten de wijk. Zowel de Molenstraat als de Molendries werden tot de wijk gerekend. De Molendries was immers een uitloper van de Molenstraat. Laatstgenoemde loopt van de Grote Markt tot aan de Dender waarna ze overgaat in de Molendries. Het aantal personen in de kredieten die afkomstig waren van de Molenstraat was echter zeer klein, waardoor dit de resultaten niet echt hard beïnvloed kan hebben. Anderzijds werden inwoners van Mijlbeek geïnterpreteerd als mensen die niet afkomstig waren van Aalst, meteen de laatste categorie. Deze praterij lag ten oosten van Aalst. Haar inwoners konden dus dichtbij de stadsmuren wonen en vaak in de Molendries komen. Ook voor Mijlbeek telt hetzelfde als bij de Molenstraat. Er zijn slechts enkele kredieten met inwoners van Mijlbeek teruggevonden, zodat we ons geen zorgen hoeven te maken over de impact van deze groep op de resultaten.

33 Wanneer de persoon in kwestie optreedt als kredietgever wordt er enkel geschreven of hij inwoner was te Aalst of elders.

De achttiende-eeuwse kredietrelaties in de Molenstraatwijk

In totaal vonden we 150 kredietverstrekkingen terug, waarbij de 79 inwoners van de Molenstraatwijk gedurende de periode 1710-1789 betrokken waren.[34] Bij deze kredietrelaties was er een som van 103163 gulden courant gemoeid.[35] Vooral in de laatste decennia groeide het aantal gulden bij kredietverleningen sterk aan.[36] Echt interessant werd het bij de analyse van het aandeel van de verschillende categorieën doorheen de tijd, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen het aantal gulden en het aantal kredietverstrekkingen.[37]

Grafiek 1. Krediet in gulden (in %)

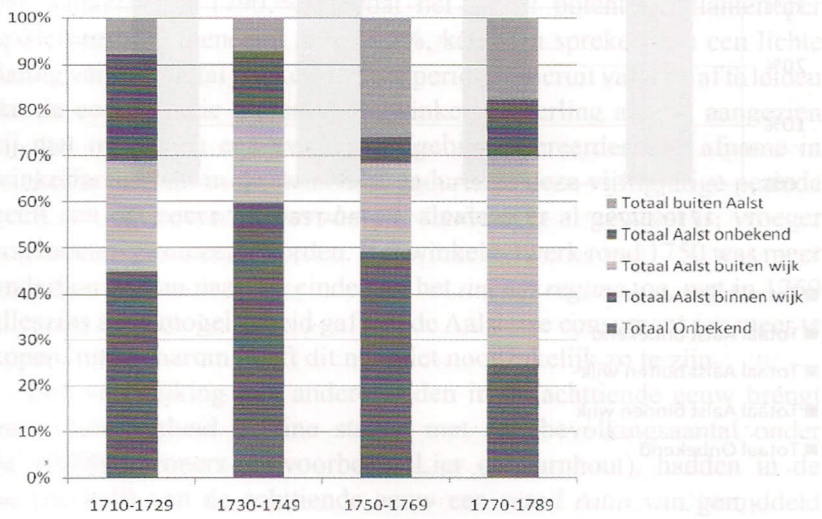

Bron: databank

34 Zij kwamen hier zowel als kredietnemer of kredietgever in voor.
35 Kredietverstrekkingen uitgedrukt in gulden wisselgeld of ponden (groten vlaams) werden omgezet naar gulden courant. Zie hiervoor: Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw*.
36 Dit wordt ook bevestigd in: H. Soly, 'Social aspects of structural changes in the urban industries of eighteenth-century Brabant and Flanders', in: H. Van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries. (Late middle ages-early modern times)* (Leuven 1988) 241-260, 250.
37 Inflatoire invloeden zijn hierbij verrekend.

Grafiek 2. Krediet in transacties (in %)

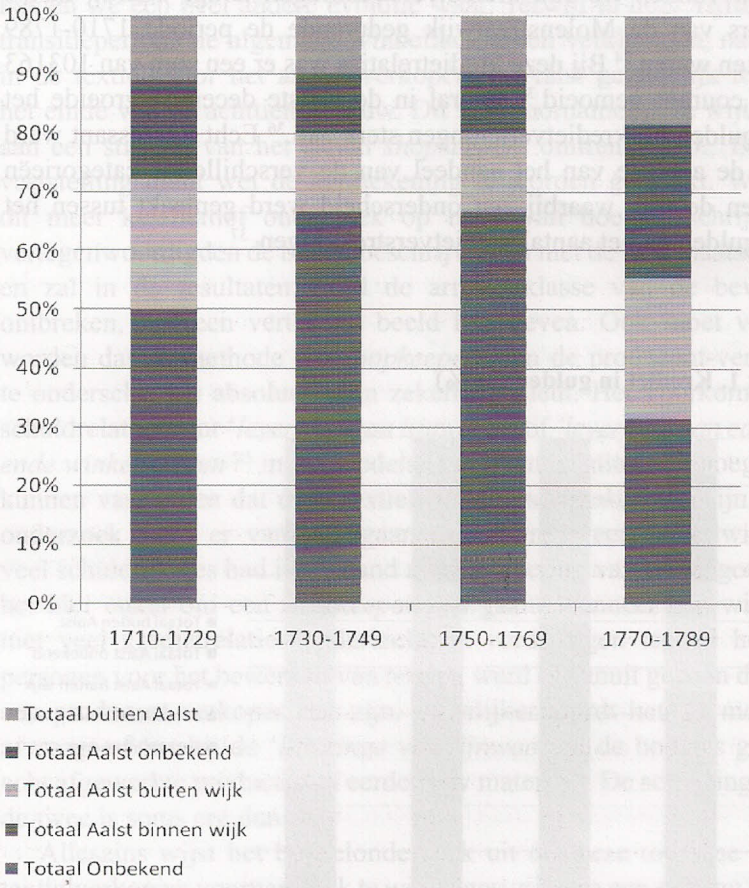

Bron: databank

Het valt meteen op dat gedurende de hele periode 1710-1769 buurtbewoners onderling zeer veel kredietrelaties aangingen. In stijgende lijn gaat het van 44 tot zelfs 57 procent van alle kredietverstrekkingen die gedurende deze periode plaatsgrepen. Vooral tussen 1730 en 1739 lag het percentage zeer hoog met maar liefst 60 procent. Hierbij dient wel gezegd te worden dat er voor deze periode ook het minste kredieten zijn gevonden. Voorts springt ook het relatief lage percentage van kredietrelaties buiten de eigen wijk in het oog. Het blijft schommelen rond de vijftien à twintig procent, en zou pas na 1770 in de buurt komen

van het percentage 'binnen de wijk'. Vijftien procent is echter zeer weinig voor een stad waarin er maar een vijftal wijken waren. Dit wijst erop dat buren intense kredietrelaties met elkaar aanknoopten en dat het vertrouwen in hen als kredietnemers -of gevers zeer groot was.

Ook de bijdrage van de verschillende groepen aan het kapitaalvolume van de kredietrelaties vertoont dezelfde resultaten. Het percent 'Aalst buiten wijk' ligt hier wel iets hoger. Als er dus buiten de wijk een kredietrelatie werd aangeknoopt, ging dit meestal om hogere bedragen dan binnen de wijk. Buitenstedelijke kredieten kwam men tot 1770 weinig tegen. Wel trad een vertekening op bij de omvang van de leningen tussen 1750 en 1769, aangegaan bij niet-Aalstenaars. Hier zit een lening van 1000 pond gr. wisst. tussen die brouwer Adriaen Pauwels, afkomstig van de Molendries, en Hendrick van Loo, de 'suppoost van de Gentse nering der vrije vleeshouwers en visverkopers'[38], overeen kwamen. Het is zeer merkwaardig dat deze kredietverstrekking gebeurde via notaris Jan Ryckaert, die in Gent woonde. Notaris Ryckaert was eveneens betrokken in een kredietrelatie tussen diezelfde Hendrick Van Loo en Isabella Francoise De Ruddere, evenzeer afkomstig uit Aalst.[39] Ook hier ging het om een zeer grote som.

Deze grafiek bevestigt dus voor de periode 1710-1769 wat Muldrew reeds schreef in zijn artikel over de ethiek van het kredietwezen en het belang van sociale relaties in het vroegmoderne Engeland. 'The very extension of credit required trust, and such trust was both acquired and maintained through neighbourly relations.'[40] Het feit dat je lange termijnkrediet kon hebben binnen je wijk, betekende ook dat je gerespecteerd werd in je buurt, omdat ze vertrouwden dat je de schuld zou afbetalen.[41] Een goede relatie met je buren was dus cruciaal, want zij konden een belangrijke kredietgever zijn. Anderzijds geldt ook dat door het verlenen van krediet de banden binnen een lokale gemeenschap nog meer zouden kunnen versterken. Buren hadden er ook alle belang bij hun schuld af te lossen. Wie hier niet toe in staat was, liep het risico buitengesloten te worden uit de buurt. Farge en Garrioch lieten zien dat in het achttiende-eeuwse Parijs je reputatie een zeer grote rol speelde. Mensen roddelden zeer veel, één serieuze misstap kon dus betekenen dat je vermogen om krediet te krijgen van je buurtbewoners kwijtgespeeld

38 Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen*, Reg. 1406, 159v. Dit komt overeen met 6000 gulden, een zeer hoog bedrag.
39 Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen*, Reg. 1403, 195v.
40 Muldrew, 'Interpreting the market', 177.
41 Dat bleek nochtans niet altijd het geval. Drieënveertig van de 150 kredietverstrekkingen werden afgelost, zo'n 28,6 procent dus.

was.[42]

Vanaf 1770 vonden er grote veranderingen plaats in het kredietpatroon van de bewoners van de Molenstraatwijk. De aanzet werd reeds gegeven in de jaren zestig, maar gedurende 1770-1789 kwam het grootste deel van de personen waarmee ze een kredietrelatie hadden van buiten hun eigen wijk. Vooral wat het kapitaalvolume betreft, vallen de verschillen erg op vergeleken met de jaren daarvoor.[43] Drieënzestig procent van het totale kapitaal komt van transacties met mensen van buiten de buurt. Vijfenveertig procent hiervan behoort tot de categorie 'Aalst buiten wijk'. Buren daarentegen waren maar voor 21 procent van de totaalsom verantwoordelijk. Het aantal leningen tussen buren en niet-buren vertoont dan weer minder spectaculaire wijzigingen, al kenden de leningen tussen buren wel een forse daling: van 57 naar 26 procent. Aan het eind van de achttiende eeuw ging men dus meer en meer buiten de eigen wijk geld lenen, en vooral voor grotere bedragen. Kredietrelaties werden waarschijnlijk in het laatste kwart van de achttiende eeuw minder informeel en mobieler. Het is echter zeer moeilijk om hierover onweerlegbare verklaringen te poneren. Er ontbreekt immers veel achtergrondinformatie in de 'wettelijke passeringen'. De grootste hiaat is het ontbreken van het motief van de betrokkenen. Waarom gingen buren vanaf 1770 minder geld aan elkaar uitlenen?

Het privatiseringsproces zou een mogelijke verklaring kunnen zijn voor deze ontwikkelingen.[44] Daarom werd er ook gezocht naar kredietrelaties tussen familieleden binnen de Molenstraatwijk. Al snel kwamen we echter tot de conclusie dat er van 1770 tot 1789 nauwelijks kredietverstrekkingen binnen families voorkwamen in de 'wettelijke passeringen'. Het criterium dat we hanteerden voor het bepalen of iemand nu wel of geen familie was, is hetzelfde als de maatstaf aangebracht in het artikel van Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal. Indien de rente(ver)koper dezelfde achternaam droeg als zijn kredietpartner of diens echtgenote, beschouwden we hen als familie.[45] De ondervertegenwoordiging van familie in de kredieten kan misschien liggen aan het feit dat kredietrelaties tussen familieleden niet werden opgenomen in een officiële rechtshandeling. Familieleden hebben

42 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 15 en C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990) 125-145 en K. Walle, 'Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)', in: *Leidse historische studies* (Leiden 2005) 77-84.

43 Het kapitaalvolume was ook veel groter geworden. De kredieten tussen 1770 en 1789 bestrijken 42,5 % van het kapitaal van heel de periode 1710-1789.

44 Cf. supra.

45 Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal, 'Information and economic history', 82.

tenslotte nog steeds een andere band met elkaar dan buren. Misschien werden kredietverstrekkingen mondeling overeengekomen? Niettemin troffen we zo weinig relaties tussen familieleden aan dat het ons zou verbazen dat er meer kredietrelaties binnen de familie werden gesloten dan met mensen die geen familie waren.[46] Het is moeilijk om hierover een oordeel uit te spreken. Onderzoek naar andere bronnen is hoe dan ook vereist, want ook de boedels vertelden ons weinig meer over de Molenstraatwijk.

Hetzelfde telt bij het bestuderen van de kredieten tussen mensen uit dezelfde beroepsgroep. De 'wettelijke passeringen' geven ons weinig informatie over beroepen. Enkel zij die een hoge functie bekleedden kregen een beroepsvermelding. Meestal gaat het om advocaten, notarissen of ambachtsmeesters. Er werd enkel een overeenkomst tussen twee schippers, tussen een dokter en een meester chirurgijn, en tussen twee meester blauwververs teruggevonden. Verder erkenden de deken en meesters van het huidevetters- en schoenmakersambacht van Aalst een rente aan meester-huidevetter Servaes Moens van 32 pond gr. wisst. Zij hypothekeerden hiervoor alle middelen en inkomsten van het ambacht.[47] Hoogstwaarschijnlijk zullen er wel meer leningen tussen mensen met hetzelfde beroep hebben plaatsgevonden, maar de bronnen laten ons niet toe hier meer over te vertellen.

Een andere mogelijke oorzaak voor het mobieler worden van de kredietmarkt ligt misschien bij de ontwikkeling van het notariaat tijdens de achttiende eeuw. In het artikel van Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal wordt de invloed van notarissen in het achttiende-eeuwse Parijs bij kredietrelaties uit de doeken gedaan. De notarissen fungeerden daar als een soort tussenpersonen die rentekoper -en verkoper samenbrachten. Volgens Degryse kenden notarissen en boekhouders in de achttiende eeuw hun opmars als makelaars in binnenlandse leningen. Hij haalt in zijn werk enkele voorbeelden aan van de activiteiten van notarisfamilies te Antwerpen.[48] Ook Dewulf bewees in zijn licentiaatsverhandeling dat er vanaf 1770 in Gent een forse stijging was van het aantal akten dat geregeld werd door notarissen. In Ieper hadden notarissen altijd al een belangrijke rol gespeeld. Vooral na 1750 was het notariaat daar sterk vertegenwoordigd.[49] In hoeverre de notarissen verantwoordelijk waren voor het mobieler worden van de kredietmarkt in Aalst valt moeilijk uit

46 In de huisgelden kwamen we veel mensen met dezelfde achternaam tegen, zoals 'Noye', 'De Bremacker' of 'Luycx'. Toch vonden we in de wettelijke passeringen geen kredietverstrekkingen tussen hen.
47 Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen*, Reg. 1394, 69v.
48 Degryse, 'De Antwerpse fortuinen', 160-166.
49 Dewulf, *De private kapitaalmarkt in de 18e eeuw*.

te maken. Vaak wordt in de 'wettelijke passeringen' wel aangegeven wanneer een notaris functioneerde als tussenpersoon, maar we weten niet of ze ook een rol speelden in kredietrelaties waarin ze niet worden vermeld. Het voorbeeld van Jan Ryckaert laat ons wel zien dat een notaris mensen uit verschillende steden, en dus een ander sociaal netwerk, met elkaar in contact kon brengen. Maar naar de mate waarin Ryckaert zelf het profiel van de Aalsterse kredietnemers kende, hebben we het gissen. Het is evengoed mogelijk dat notarissen met elkaar communiceerden bij het zoeken naar gepaste kredietnemers -en gevers voor hun cliënten.[50] In ieder geval moeten ook andere bronnen geanalyseerd worden om deze hypotheses te verhelderen. Notarisboeken kunnen ons hier zeker meer over vertellen.

Ten slotte mogen we ook de economische ontwikkelingen van de tweede helft van de achttiende eeuw niet vergeten. In het midden van de achttiende eeuw kende het Vlaamse platteland een belangrijke bloeiperiode. De steden kenden dan weer een mindere periode door het verval van de exportindustrie: 'From the 1660s onwards there was a distinct weakening of urban growth in the Low Countries, which turned into a serious crisis at the beginning of the eighteenth century.'[51] In het laatste kwart van de achttiende eeuw wijzigde de situatie. Een industrieel en demografisch herstel vond plaats in vele steden in de Zuidelijke Nederlanden, terwijl de bevolkingsgroei op het platteland 'oversaturated the rural labour market'.[52] Waalse ondernemers introduceerden in Aalst met de manufacturen nieuwe en efficiëntere vormen van industriële organisatie.[53] Door de bevolkingsgroei op het platteland en de inkomensdaling was men verplicht om werk te zoeken binnen de steden. De Aalsterse bevolking nam toe en ook de sociale polarisatie vergrootte.[54] De hierboven beschreven situatie kan een invloed gehad hebben op de kredietrelaties tussen buren, al kan dit nog niet getoetst worden aan verder onderzoek.[55] Een verhoogde mobiliteit

50 Hoffman, Postel-Vinay en Rosenthal, 'Information and economic history', 80.
51 H. Van der Wee, 'Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late middle ages tot the eighteenth century. A synthesis', in: H. Van der Wee (red.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries. (Late middle ages-early modern times)* (Leuven 1988) 307-382, 356.
52 Van der Wee, 'Industrial dynamics', 366.
53 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 62.
54 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 59. We kunnen ons echter ook de vraag stellen in hoeverre de stad Aalst groeide, aangezien de praterij Nieuwerkerken een grotere toename vertoonde dan de stad zelf. (zie hiervoor: J. De Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800* (Brussel 1968) en H. Strijpens, *Aalsterse fundamenten* (Aalst 2002-2004), 17.
55 Jammer genoeg hebben we geen gegevens over de demografische en sociaal-economische evoluties binnen de Molenstraatwijk.

tussen en binnen steden zou immers een van de factoren kunnen zijn die wederkerige relaties tussen buren bemoeilijken. Standish Measham beweert bijvoorbeeld dat de lokale gemeenschap van de arbeidersklasse in Engelse steden pas versterkte toen de urbanisatie afnam in de tweede helft van de negentiende eeuw.[56] Of de sociale polarisatie een grote invloed heeft gehad op de kredietrelaties binnen de Molenstraatwijk zijn we niet zeker. Niets wees erop dat personen die veel huisgeld betaalden geen krediet meer verschaften aan personen met een lagere belasting.[57]

Besluit

De belangrijkste vaststelling dat het onderzoek naar kredietrelaties tussen buren in de Molenstraatwijk ons heeft aangetoond, is het feit dat de kredietmarkt hier mobieler werd vanaf 1770. Tussen 1710-1769 deed het grootste deel van de kredietverstrekkingen zich tussen buren voor. Daarna verschoof het zwaartepunt duidelijk naar mensen buiten de eigen wijk. Verschillende mogelijke verklaringsfactoren zijn aangehaald om deze evolutie te verklaren. De rol van notarissen of andere tussenpersonen kan zeker in overweging genomen worden, al kunnen we te weinig uit de bronnen halen om hier volledig van overtuigd te zijn.

Dat is trouwens het grootste gebrek van de gebruikte bronnen. Ze geven niet expliciet de motivaties van de rente(ver)kopers weer en hoe men aan een kredietgever -of nemer geraakte. Daarom kunnen we voornamelijk evoluties in de kredietrelaties van buren schetsen. Hierover ook waterdichte verklaringen geven is echter moeilijk. Er zijn immers zeer veel factoren die het kredietgedrag kunnen beïnvloeden. We hebben enkele hypothesen geformuleerd die mogelijk de ontwikkelingen van achttiende-eeuwse private kapitaalmarkt van Aalst bepaald hebben. Naast de notarissen haalden we ook de economische veranderingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw aan. De toenemende urbanisatie en de sociale polarisatie zijn mogelijke oorzaken van de desintegratie van de lokale gemeenschap, waardoor buren meer buiten hun eigen wijk krediet gingen verlenen of krijgen.

Verder onderzoek moet dan ook uitwijzen wat de belangrijkste reden is voor het mobieler worden van de kredietmarkt sinds 1770. Een grondige analyse van de notarisboeken is een eerste stap in de goede richting. Deze bronnen verbergen een schat aan informatie, omdat de

56 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 9-10.
57 Voor zover het huisgeld een waarheidsgetrouwe weergave is van iemands welvaart. We gaan echter niet dieper in op deze interessante vraag.

notarissen als tussenpersonen acteerden bij kredietrelaties. Verder lijkt ook onderzoek naar de toestand van het gemeenschapsleven in het achttiende-eeuwse Aalst ons nodig om meer te kunnen vertellen over de relatie tussen buren. Processen die buren tegen elkaar aanspanden geven ons bijvoorbeeld een beter beeld van de tolerantie die men voor elkaar opbracht. Als er meer processen plaats hadden op het einde van de achttiende eeuw en er sneller een beroep werd gedaan op het stadsbestuur, wijst dit erop dat het steeds moeilijker werd voor de lokale gemeenschap om haar problemen zelf op te lossen.[58]

Uiteindelijk willen we ook benadrukken dat de tijdspanne waarin dit onderzoek werd gemaakt ons niet toeliet om alle wijken uit Aalst te onderzoeken. De specifieke evolutie van de kredieten binnen de Molenstraatwijk waren misschien een verschijnsel dat zich lokaal voordeed. Een studie die de achttiende-eeuwse ontwikkelingen van elke buurt in Aalst in kaart kan brengen, moet verder uitwijzen of de besproken evoluties voor heel Aalst blijken te kloppen.

58 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 7.

CONSUMPTIEKREDIET IN AALSTERSE HERBERGEN OP HET EINDE VAN HET ANCIEN RÉGIME (1747-1794)*

Michiel HORSTEN

'I went to an alehouse I used to frequent,
and I told the landlady me money was spent.
I asked her for credit, she answered me "nay,
such a custom as yours I could have any day".
[...]
I took from me pocket ten sovereigns bright,
and the landlady's eyes opened wide with delight.
She said "I have whiskeys and wines of the best,
and the words that I told you were only in jest".'
'The Wild Rover', tweede en derde strofe.[1]

In dit volkslied vraagt een herbergbezoeker de waardin om bier op krediet. De waardin vertrouwt hem echter niet en weigert. Na het tonen van een grote hoeveelheid geld is ze ervan verzekerd dat hij zijn schuld kan inlossen en verleent ze hem krediet. 'The Wild Rover' verwoordt zo treffend het onderwerp van dit artikel: consumptiekrediet en vertrouwen in herbergen. Het onderwerp consumptiekrediet blijft nog altijd weinig onderzocht. Met dit artikel tracht ik een aanzet te geven tot het dichten van die historiografische kloof.

Aan wie verleenden waarden consumptiekrediet? Welke 'criteria' hanteerden ze daarvoor? Speelde de rijkdom van de crediteurs een rol of primeerde eerder het feit dat de debiteuren in de buurt van de herbergen woonden om krediet te verlenen? Kan er een verband worden gelegd tussen deze elementen en de grootte van het verstrekte krediet? Werd consumptiekrediet aan vrouwen verleend? Was de crediteur in dat geval

1 * Dit artikel is een herwerkte versie van een paper voor het vak Oefeningen nieuwe tijd in bachelor twee geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Ik dank Bert De Munck, Reinoud Vermoesen en Marjolein Van Bavel voor hun opmerkingen en aanvullingen. 'The Wild Rover', *Harvard Celtic Society*. www.hcs.harvard.edu/~celts/songs/Wild%20Rover (12 maart 2009).

ook een vrouw?[2]

Net als in elke achttiende-eeuwse stad bevonden zich in Aalst een groot aantal herbergen. Herbergen bekleedden een niet te onderschatten positie in het stedelijk weefsel; het waren immers eeuwenlang sociale en economische draaischijven.[3] Ze waren ontmoetingsplaatsen waar mensen hun persoonlijk netwerk konden opbouwen en onderhouden, waar werd gefeest, waar armen warmte vonden en waar contracten werden gesloten, dikwijls beklonken door het glas te heffen, maar waar ook dikwijls werd gevochten.[4] In de achttiende eeuw ontrokken de elite en de rijken zich van de volkse herberg.[5]

De klandizie van herbergen bestond voor het overgrote deel uit mannen.[6] De perceptie van vrouwen in een herberg was meestal negatief; herbergbezoekende vrouwen kregen vaak het predicaat 'prostituee' toebedeeld.[7] Clark merkt in het achttiende-eeuwse Engeland echter wel een toename van vrouwen in de herberg, zonder die negatieve connotaties. Vrouwen speelden bovendien een belangrijke rol in het uitbaten van herbergen. Een herberg houden was vaak een bijberoep uitgeoefend door de vrouw en dochters, terwijl de man een hoofdberoep uitoefende.[8]

In tegenstelling tot wat in andere gebieden het geval was, viel in

2 Een aantal van deze vragen komen overeen met de vragen die Willems voor Antwerpen stelt. Herbergiers maken daar echter maar een klein onderdeel van het onderzoek uit. Zie B. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB 2006-2007) 303 en 348. R. Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad. Casus Aalst', *Het Land van Aalst*, 60 (2008) 8.

3 H. Soly, 'Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen', *Spiegel historiael*, 18 (1983) 570-571; B. Kümin en B.A. Tlusty, 'The world of the tavern: an introduction', in: *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 3-11; P. Clark, *The English alehouse. A social history 1200-1830* (Londen 1983) 14; B. Deseure, *Ten respecte van de eerlijcke compagnie, Maatschappelijke plaatsbepaling van de herberg te 's-Hertogenbosch in een periode van sociale transformatie (1650-1800)* (onuitgegeven licentiaatverhandeling Universiteit Antwerpen 2006-2007), 74-76 en 165-166; C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood social exhange in West European cities. Sixteenth tot nineteenth centuries', *International review of social history*, 38 (1993) 16-17 en 27.

4 P. Borsay, *A history of leisure: the British experience since 1500* (Basingstoke 2006) 30; B.A. Tlusty, *Bacchus and civic order. The culture of drink in early modern Europe* (Londen 2001) 103-114, 158 en 174-176; Soly, 'Kroeglopen', 570; R. Van Uytven, 'De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw', 15-49, in: Van Uytven en J. Dauwe, *Drinken in het verleden* (Leuven 1973) 18; M. Van Dijck, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006) 24-25.

5 Deseure, *Ten respecte*, 166-167; J. Poukens, 'Cambrius uitgedaagd. Verschuivingen in de consumptie en distributie van dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt', *Tijdschrift voor economische en sociale geschiedenis*, 5:1 (2009) 6.

6 Deseure, *Ten respecte*, 59; Tlusty, *Bacchus*, 115-148; Clark, *The English alehouse*, 78-79 en 131-132.

7 Tlusty, *Bacchus*, 133-145.

8 Clark, *The English alehouse*, 201 en 225.

de Nederlanden geen onderscheid op te merken tussen verschillende drankgelegenheden.[9] Voor dit onderzoek definieer ik 'herberg' als een plaats waar iets gedronken en gegeten kon worden en waar eventueel slaapmogelijkheid was.[10] Drank werd niet alleen daar geconsumeerd, maar ook naar huis meegenomen. Omdat zuiver water schaars was, vormde bier een veilig alternatief.[11] Het onderscheid met jeneverkoten, wijnhuizen en koffiehuizen is niet altijd duidelijk, maar toch probeer ik deze etablissementen uit mijn onderzoek te weren.

Omdat baar geld in het ancien régime schaars was, moesten herbergiers en hun cliënteel een beroep doen op consumptiekrediet. De waard (de crediteur) trad op als verschaffer van consumptiekrediet aan zijn klanten (de debiteuren). Krediet kan het best omschreven worden als tijd geven om een betaling later dan de aankoop te voldoen.[12] Belangrijk in dit hele proces was vertrouwen; de kredietverstrekker moest er immers van uit kunnen gaan dat het verleende krediet ooit zou worden ingelost – de crediteur moest een beroep doen op een goede reputatie om krediet te kunnen opnemen.[13] Kredietverstrekkers moesten op het slappe koord balanceren; ze moesten krediet verstrekken om een vast cliënteel uit te bouwen en concurrentieel te zijn, maar anderzijds mochten ze niet te veel krediet verschaffen, want dat zou tot een faillissement kunnen leiden. Herbergiers moesten dus een risico nemen, maar probeerden dat te beperken. Mensen aan wie ze hun vertrouwen niet konden schenken, moesten contant betalen. Toch werd ook armen consumptiekrediet verleend, zelfs als de waard(in) wist dat hij of zij het geld nooit zou terugzien. De reden daarvoor was dat het gunstig was voor de reputatie van de herbergier.[14]

Om de onderzoeksvragen naar de motieven voor het verstrekken van consumptiekrediet te achterhalen, zal ik gebruik maken van de 'staten van goed'. Ik zal staten van herbergiers bestuderen en daaruit trachten te achterhalen wie hen nog geld verschuldigd was. Van deze crediteurs

9 J. Elewaut, 'Drinken, eten en overnachten in een herberg. Kleinhandelsprijs en sociale situering aan de hand van citaten van de primaire herbergfuncties in de Zuidelijke Nederlanden, 17de-18de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 72:1-2 (1989) 28; Deseure, *Ten respecte*, 29.

10 Elewaut, 'Drinken, eten en overnachten', 27-28. Vergelijk met B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden: een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen 1957) IX. De laatste legt meer nadruk op het aspect van overnachten.

11 Soly, 'Kroeglopen', 570; Elewaut, 'Drinken, eten en overnachten', 27-28; Van Uytven, *Geschiedenis van de drank*, 46.

12 Willems, *Krediet*, 94.

13 Lees over vertrouwen en krediet in o.a. Willems, *Krediet;* C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England* (New York 1998); L. Fontaine, 'Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780', *The economic history review*, 54 (2001) 9-57.

14 Willems, *Krediet*, 102, 110, 131, 302, 323.

zal ik proberen een indicatie van hun rijkdom te geven door hen op te zoeken in de lijsten van het huisgeld, een jaarlijkse belasting geheven op 'uiterlijke welvaartskenmerken' die werd betaald door de bewoner van het pand, ongeacht of die eigenaar of enkel huurder was.[15] Verder zal ik de 'wettelijke passeringen' – waarin voornamelijk transacties van onroerend goed geattesteerd werden – raadplegen om de schuldenaren te contextualiseren.[16]

Ik verdeel mijn onderzoek in twee chronologische delen; de eerste periode loopt van 1747 tot en met 1751. In die periode zijn maar vijf boedels van herbergiers beschikbaar.[17] Voor de periode van 1787 tot 1794 zijn er vijftien staten van goed.[18] De verklaring voor het grote verschil ligt wellicht in het feit dat in de loop van de achttiende eeuw het aantal herbergen drastisch toenam.[19] Ik selecteer enkel de boedels waarvan ik zeker ben dat ze van overleden herbergiers zijn. Daardoor is het wel mogelijk dat bepaalde herbergiers uitgesloten worden, ook omdat ieder huishouden herberg kon houden; er was immers weinig infrastructuur nodig.

Over vertheringe en logementen

Niet alle staten van goed van herbergiers bevatten verwijzingen naar consumptiekrediet. Voor de periode rond 1790 bestaat mijn bronnencorpus uit vijftien staten van goed; in tien daarvan komen schulden verbonden aan de herberg voor.[20] Voor de periode rond

15 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 58; Stadsarchief Aalst (verder SAA), Oud Archief Aalst (verder OAA), *huisgelden*, nr. 265-279, rekeningen van de collecteurs van de huisgelden.

16 Reinoud Vermoesen gebruikt een gelijkaardige methode. Zie Vermoesen, 'Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)', *Stadsgeschiedenis*, 3:2 (2008); idem, *Welvaart en ongelijkheid*, 58; W. Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen van de stad Aalst* (Aalst 2001-2007) 13 delen.

17 SAA, OAA, *staten van goed (*verder *SVG)*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747, nr. 1715, Frans De Bundel, 1749, nr. 1716, Marie De Backer, 1750, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751, nr. 1717, Marie Theresia De Grave, 1751.

18 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1728, JB Meert, 1792, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787, nr. 1753, Josina Van Rijmortel, 1788, nr. 1754, Jan Bapitist Ghysels, 1789, nr. 1755, Albertine De Saedeleer, 1790, nr. 1755, Aldegone Caroline Deschutter, 1790, nr. 1755, Elisabeth Philippina Asscheriks, 1755, nr. 1755, Marie Theresia Beeckman, 1790, nr. 1756, Joanna De Preter, 1791, nr. 1756, Joannes Fransiscus Meganck, 1791, nr. 1757, Angelina Camus, 1792, nr. 1757, Joanna Hendrina De Schrijver, 1792, nr. 1757, Joannes Van Belle, 1757, nr. 1758, Josephus Joannes De Winter, 1758, nr. 1759, Anna Catharina Roosen, 1794.

19 Soly, *Kroeglopen*, 575.

20 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1728, JB Meert, nr. 1752, 1792, Amandus Van Schuylenbergh, 1787, nr. 1755, Elisabeth Philippa Asscheriks, 1790, nr. 1755, Marie Theresia Beeckman, 1790, nr. 1756, Joanna De Preter, 1791, nr. 1757, Joanna Hendrika De Schrijver, 1792, nr. 1792, Joannes Van Belle, 1792, nr. 1758, Josephus Joannes De Winter, 1793, nr. 1759, Anna Catharina Roosen, 1794.

1750 zijn er vijf staten met schulden.[21] Betekent het dat de betrokken herbergier geen consumptiekrediet verschafte als er geen attestaties van in de staat van goed staan? Dat lijkt vrij onwaarschijnlijk. Niet alle kredietransacties werden immers neergeschreven; vaak werden ze mondeling overeengekomen, eventueel in het bijzijn van een getuige.[22] De informaliteit van deze kredietvorm impliceert dus dat een deel van het consumptiekrediet buiten beeld zal blijven.

Net als in Antwerpen lijken de bronnen te suggereren dat er gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw een vermindering in de verlening van consumptiekrediet plaatsvond, maar voorzichtigheid is geboden; de Aalsterse bronnensituatie is te beperkt om goed onderbouwde conclusies te trekken.[23] Nu het algemene patroon geschetst is, bekijk ik in detail de inhoud van de staten van goed; wie waren de debiteurs en hoeveel bedroeg hun schuld?

Er vallen twee categorieën te onderscheiden waaraan Aalsterse herbergiers consumptiekrediet verleenden; enerzijds particulieren, anderzijds instanties of groeperingen. De particulieren werden ofwel met naam vermeld ofwel met beroep of functie (bijvoorbeeld 'lieutenant vande carabiniers'[24]). In de tweede categorie hoorde vooral de stad Aalst, maar ook bepaalde Aalsterse ambachten en gilden. Opvallend vaak zijn schulden van de stad geattesteerd voor logementen van soldaten. In de helft van de staten worden deze logementen 'pro memorie' vermeld; we weten derhalve niet voor welk bedrag de stad bij de herbergiers in het krijt stond. Bij Marie De Backer zal het bedrag verrekend worden met de jaarlijkse belasting van huisgelden en de 'stadts pachters'. De opstellers van de staat van Joanna De Preter schreven: '[...] ende asoo men niet en weet de juste somme van diere word het selve alhier tot alderstond gebragt ten [memorie]'.[25]

Waar de stadsschulden vermeld worden, lopen ze in 1790 van 28 tot 47 gulden.[26] Jean Hannequart heeft in 1751 zelfs nog 380 gulden te goed van de stedelijke overheid.[27] Vele boedels vermelden enkel de schulden van de stad. In de latere periode bevatten vijf van de vijftien staten

21 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747, nr. 1715, Frans De Bundel, 1749, nr. 1716, Marie De Backer, 1750, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751, nr. 1717, Marie Theresia De Grave, 1751.

22 C. Muldrew, 'Interpreting the market: the ethics of credit and community relations in early modern England', *Social History*, 18 (1993) 173; Willems, *Krediet*, 367.

23 Willems, *Krediet*, 332.

24 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747.

25 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1716, Marie De Backer, 1750, nr. 1756, Joanna De Preter, 1791; nr. 1758, Josephus Joannes De Winter, 1793.

26 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1755, Elisabeth Philippina Asscheriks, 1790, nr. 1757, Joanna Hendrika De Schrijver, 1792, nr. 1757, Joannes Van Belle, 1792.

27 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751.

van goed schulden aan de stad; dat waren de enige herberggerelateerde schulden in die staten. In de vroege periode bevat maar één van de vijf staten stedelijke schulden.[28] Dat uitsluitend schulden aan de stad werden opgetekend, bevestigt de informaliteit van consumptiekrediet. Nu we de stedelijke schulden kort hebben bekeken, concentreren we ons op de schulden die natuurlijke personen aan herbergiers hadden. Rond 1750 is de gemiddelde totale schuld *per sterfhuis* voor voedsel- en drankconsumptie 33 gulden (uitsluitend de artikelen waar 'vertheringhen' apart werden opgenomen). De 'kampioen van de kredietverstrekking' was herbergier Frans De Bundel; hij verleende bijna 2050 gulden krediet voor 'verteiringe logement' aan 'differente persoonen' (we kunnen niet achterhalen wie de debiteurs waren). Dat is een groot bedrag, zeker als je weet dat zijn huis 665 gulden waard was.[29]

Twee boedels uit het bronnencorpus bevatten een uitgebreide inventaris van schulden van herbergbezoekers; de ene is van Petrus De Buyscher en zijn herberg Sinte Sebastiaen (een gildehuis) in het gelijknamige straatje, uit 1747; de andere is van Amandus Van Schuylenbergh, die een herberg uitbaatte in de Hoogstraat (aan de stadsvesten), uit 1787.[30] Beide herbergen liggen aan de uiteinden van de stad, de eerste in het noorden, de tweede in het zuiden. Aan de eerste zijn nog twaalf personen of instellingen geld schuldig, de tweede heeft een lijst van maar liefst 43 schuldenaren. Om een beter inzicht te krijgen in de verlening van consumptiekrediet zal ik deze staten van goed nader bekijken.

Amandus Van Schuylenbergh heeft 286 gulden te goed, gemiddeld 6,65 gulden per klant. Ter vergelijking: zijn inboedel werd op 304 gulden geschat.[31] Volgens de opsteller van de staat van goed gaat het allemaal om 'verteirde gelden'. In de rest van de staat van goed staat geen krediet meer vermeld. Betekent dat dat Van Schuylenberg geen obligaties en dergelijke verleende of incorporeerde de opsteller onder 'verteirde gelden' meer dan alleen maar voedsel en drank? De bronnen verschaffen daar geen duidelijkheid over. De schulden gaan van een of twee potten bier of andere drank (vier stuivers) tot meerdere

28 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1716, Marie De Backer, 1750, nr. 1755, Elisabeth Philippina Asscheriks, 1790, nr. 1756, Joanna De Preter, 1791, nr. 1757, Joanna Hendrika De Schrijver, 1792, nr. 1757, Joannes Van Belle, 1792, nr.1758, Josephus Joannes De Winter, 1793.

29 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1715, Frans De Bundel, 1749.

30 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787.

31 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787.

consumpties.[32] Veel schulden zijn kleiner dan een gulden (30 procent); bijna de helft heeft schulden uitstaan kleiner dan twee gulden.[33] Het aantal schuldenaars neemt af naarmate het bedrag stijgt; dus hoe hoger het bedrag, hoe minder debiteurs er waren. Dat zorgt voor een convexe curve (zie grafiek).[34] Dit proces zet zich echter niet door bij de bedragen tussen tien en vijftien gulden (9,3 procent). De bedragen tussen 25 en 35 gulden vallen ook op; ze maken meer dan tien procent van de totale schulden uit. Hoe kan dat verklaard worden? Ofwel waren het 'vaste stamgasten' die daardoor een grote openstaande rekening hadden (en konden krijgen), maar om aan een rekening van meer dan twintig gulden te komen, moet er toch een grote hoeveelheid drank en/of voedsel worden geconsumeerd. Het is dus mogelijk dat ook leningen werden opgenomen onder de hoofding 'vertheringhe'. Dat hoeft niet voor elke staat van goed gebeurd te zijn, veel kan afhangen hebben van de werkijver van de opsteller.

De gemiddelde schuld van de klanten van Petrus De Buyscher bedraagt slechts iets meer dan twee gulden.[35] Er wordt vermeld dat er schulden openstonden voor 'logementen', maar de namen van de schuldenaars werden niet opgetekend. Onder de debiteurs staan wel personen vermeld die schulden hebben voor 'theringe', 'gheleenden gelde' en een combinatie van beide. Jan Baptista Van Nuffel is zelfs nog 116 gulden schuldig aan het sterfhuis. Het grootste deel bestond uit een lening verkregen tijdens 'differente reijsen ghedaen ende ghenoeten t saemen [met het sterfhuis]'. Als we uitsluitend de schulden voor 'vertheringhe' bekijken, merken we dat een groot deel van de schulden werd aangegaan door de carabiniers. Carabinier Mathieu en de luitenant, de barbier en de trompetter van de carabiniers stonden samen voor meer dan zeven gulden in het krijt. Ook het ambacht van broodmakers en 'het gulde' (waarschijnlijk de Sint-Sebastiaansgilde) zijn nog geld verschuldigd. De enige vrouw in het rijtje is weduwe. Was het uitzonderlijk dat vrouwen consumptiekrediet kregen? Verleenden herbergiersters consumptiekrediet? Indien ja, verleenden waardinnen meer consumptiekrediet aan vrouwen dan mannen? Valt er een onderscheid op te merken in de praktijk van de verlening van consumptiekrediet tussen weduwen en gehuwde vrouwen?

32 Een pot goedbier koste in de Zuidelijke Nederlanden tussen de 1,25 tot 3,5 stuivers; voor een pot kleinbier moest de klant 0,375 tot 1,25 stuivers neertellen. Zie Elewaut, 'Drinken, eten en overnachten in een herberg', 37.

33 Dit komt overeen met de bevindingen van Willems voor Antwerpen. Daar was 64,2 procent van de schulden kleiner dan vijf gulden; bij Amandus Schuylenbergh is dat 69,8 procent. Zie Willems, *Krediet*, 333.

34 De categorie vijf tot tien gulden heeft wel een grotere schaal.

35 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1757.

Grafiek 1. Aandeel schuldklassen consumptiekrediet, verleend door Amandus Van Schuylenbergh, Aalst 1787

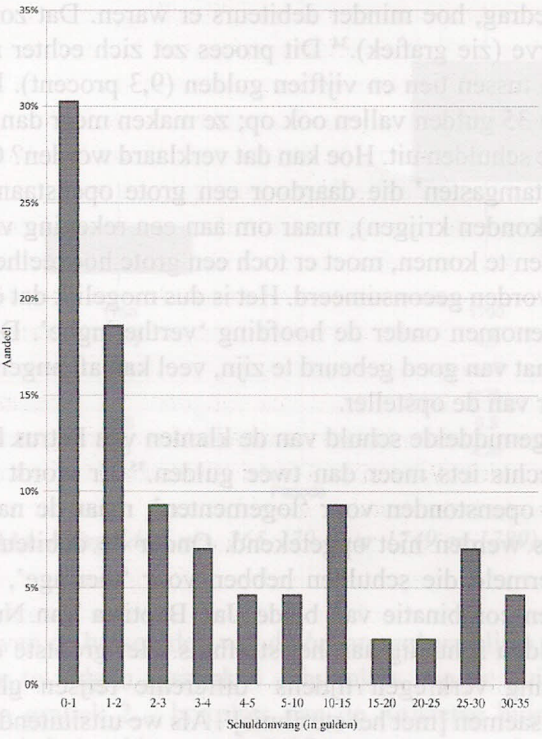

Bron: SAA, OAA, SVG, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787

Vrouwelijke crediteurs en debiteurs

Gehuwde vrouwen mochten in de nieuwe tijd juridisch gezien geen contracten afsluiten in eigen naam; ze waren 'incompetent' en hadden steeds toestemming nodig van hun echtgenoot. Ongehuwde vrouwen (en weduwen) mochten dat wel; zij hoefden niet 'ingedekt' te worden door een man.[36] Consumptiekrediet kan als een soort (mondeling) contract worden beschouwd; de klant beloofde om de aankoop die hij

36 J. Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge', *La Femme*, in: *Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 12 (Brussel 1962) 255-321; L. Fontaine, 'Women's economic spheres and credit in pre-industrial Europe', in: B. Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Woman and credit. Researching the past, refiguring the future* (Oxford 2001) 17 en 19. Er bestond wel een uitzonderingscategorie van 'koopvrouwen', zie L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2:3 (2005) 29-31.

of zij deed vroeg of laat terug te betalen (eventueel in natura). Omdat praktijk en theorie vaak niet overeenstemden,[37] was het mogelijk dat de vrouw toch zelfstandig optrad. Of dat het geval was bij het opnemen van consumptiekrediet, valt zeer moeilijk af te leiden uit de bronnen. Als we even in de huid kruipen van een achttiende-eeuwse vrouw, kunnen we ons inbeelden dat het opnemen van consumptiekrediet vaak noodzakelijk was. Zij moest immers het huishouden 'managen' en zorgen dat er voedsel en drank op tafel kwam voor haar man en de eventuele kinderen.[38] Het is niet zo dat enkel mannen – en weduwen – consumptiekrediet opnamen. Omdat vrouwen juridisch gezien niet zelfstandig waren, is de kans groot dat herbergiers het door hen aangegane consumptiekrediet op naam van de man schreven. Bewijzen hiervan vind ik echter niet in het gebruikte bronnenmateriaal. Misschien moet daarvoor andere bronnen worden aangesneden; bijvoorbeeld egodocumenten of uitgebreide rekeningboeken.[39] Bovendien is het mogelijk dat vrouwen hun biervoorraad elders insloegen, bijvoorbeeld in de kleinhandel. Winkelier Francis Hutsebaut bijvoorbeeld kreeg volgens zijn staat van goed nog geld te goed van vijf vrouwen voor 'leveringe van winkel'. Er valt echter niet te achterhalen welke producten die vrouwen hadden ingekocht.[40]

Vrouwen bezochten herbergen minder dan mannen. Willems concludeerde voor Antwerpen dat 87,7 % van de herbergklanten mannen waren.[41] Dat kan deels een verklaring geven voor het ontbreken van vrouwen in staten van goed van herbergiers, maar het lijkt toch geen afdoende verklaring. Hoe vallen de aanwezigheid van – de weliswaar schaarse – weduwen in de tegoeden van herbergiers anders te verklaren?

37 E. Power, *Medieval women* (Cambridge 1997) 5; Van Aert, 'Tussen norm en praktijk'; idem, 'The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century', *The History of the Family*, 12:4 (2007) 282-295; M. Finn, 'Woman, consumption and coverture in England, c. 1760-1860', *The historical journal*, 39:3 (1996) 707; B. Lemire, *The business of everyday life: gender, practice and social politics in England, c. 1600-1900* (Manchester 2005) 16.

38 J. Jones, '*Coquettes* and *grisettes*. Woman buying and selling in Ancien Régime Paris', in: V. De Grazia en E. Furlough, *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective* (Berkeley 1996) 31; C. Muldrew, '"A mutual assent of her mind"? Woman, debt, litigation and contract in early modern England', *Historical workshop journal*, 55 (2003) 47-71. In Engeland gold in het gewoonterecht de 'law of necessaries'; een vrouw kon in eigen naam contracten afsluiten voor levensbehoeften. Zie M. Finn, 'Woman, consumption and coverture in England, 707.

39 Voor Ninove bestaat een 'hantboeck'. Zie D. Lamarq, Dagelijks leven te Ninove omstreeks 1750. Joannes Rechters, kuiper, brouwer en herbergier', *Het Land van Aalst*, 40:2-3 (1988) 86.

40 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1755, Francis Hutsebaut, 1790.

41 Willems, *Krediet*, 349.

In de periode rond 1750 verleenden alle vrouwelijke herbergiers[42] – net als alle mannelijke – in mijn bronnencorpus consumptiekrediet (zie tabel).[43] Rond 1790 bevatte bijna de helft van de staten van goed van vrouwelijke herbergiers geen attestaties van consumptiekrediet. Bij slechts één man ontbreken attestaties van consumptiekrediet. Als we de vermeldingen van schulden van de stad buiten beschouwing laten, wordt het nog frappanter; de helft van de mannen verleende consumptiekrediet aan natuurlijke personen, bij vrouwen was dat maar 22 procent. Het lijkt dus dat vrouwen inderdaad minder consumptiekrediet verschaften dan mannen, zoals Willems concludeert voor Antwerpse kleinhandelaars.[44]

Vrouwen zouden dus minder consumptiekrediet verlenen, maar kregen ze ook minder consumptiekrediet? Traden ze vaak op als debiteur? Bij het beantwoorden van deze vraag moeten we zeer voorzichtig zijn. In de staten van goed van rond 1750 komen twee vrouwen voor die schulden hebben.[45] De debiteurs zijn beiden weduwe; de crediteurs zijn mannen. In de staten van die periode bedraagt het aandeel vrouwen dertien procent van alle natuurlijke personen die met naam worden genoemd. Evenwel dient opgemerkt te worden dat er slechts vijftien namen van schuldenaars werden teruggevonden. Vaak werd enkel de totaalsom van de schulden vermeld, zonder specificatie per persoon. In de bronnen van rond 1790 komt geen enkele vrouw met schulden voor.

Tabel 1. Verlening consumptiekrediet volgens geslacht, Aalst 1790

		aantal met consumptiekrediet		aantal met consumptiekrediet, maar niet aan de stad	
	aantal staten van goed	absolute cijfers	procentueel	absolute cijfers	procentueel
mannen	6	5	83,33%	3	50%
vrouwen	9	5	55,55%	2	22,22%

Bron: databank

Herbergierster Angelina Camus was ongehuwd en stond dus niet onder de autoriteit van haar echtgenoot.[46] Toch bevat haar staat geen consumptiekrediet. Het is weinig waarschijnlijk dat zij geen consumptiekrediet verleende, dat zou haar positie als waardin aantasten. Ofwel laten de bronnen ons in de steek. Ofwel begon ze haar schulden

42 Ik gebruik de term 'vrouwelijke herbergier' als het sterfhuis vrouw is en een herberg bewoont. Of zij effectief de herberg uitbaatte, dan wel (samen met) haar echtgenoot, valt niet op te maken uit de staten van goed.
43 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1716, Marie De Backer, 1750, nr. 1717, Marie-Theresia De Grave, 1751.
44 Willems, *Krediet*, 348.
45 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751.
46 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1757, Angelina Camus, 1792.

te innen net voor haar overlijden. Of herbergiersters effectief meer consumptiekrediet aan andere vrouwen verleenden – zoals het geval was bij andere kredietvormen[47] –, valt ook niet te achterhalen in de bronnen. De schaarse vrouwen die als debiteurs in de staten van goed voorkwamen (het waren allen weduwen), werden teruggevonden in staten van mannen. Omdat er in heel het bronnencorpus slechts twee vrouwelijke crediteuren voorkwamen, zijn er onvoldoende gegevens om sluitende conclusies te trekken.[48]

De functie van 'sociaal kapitaal' in het verlenen van consumptiekrediet

Een nuttig concept om de motivaties van herbergiers voor het al dan niet verlenen van consumptiekrediet te achterhalen, lijkt mij 'sociaal kapitaal'. Dit concept, stammend uit de politieke en sociale wetenschappen, maar 'in' bij verschillende wetenschappelijke disciplines, is echter problematisch. Daarom behoeft het een duidelijke definiëring.[49] Jelle Haemers meent dat sociaal kapitaal

'een hulpmiddel [is] dat [...] ontstaat ten gevolge van een sociale relatie tussen mensen, zoals vriendschap, verwantschap of deelname aan een gemeenschappelijke activiteit. Mensen investeren tijd, energie en middelen in de sociale omgang en creëren door middel van herhaaldelijke sociale interactie met anderen een 'hulpbron' die ze eventueel voor andere doeleinden kunnen aanwenden'.[50]

Ook buurtrelaties kunnen bijdragen tot sociaal kapitaal.[51] De sociale relaties die een individu aangaat, zorgen dus voor een voordeel voor die persoon. Het sociale kapitaal vormt een 'geloofsbrief' die hem

47 B. Lemire, 'Introduction. Woman, credit and the creation of opportunity: a historical overview', in: Lemire, R. Pearson en G. Campbell, *Woman and credit*, 7; idem, *The business of everyday*, 27; Willems, *Krediet*, 348. Lees over onderlinge hulp van vrouwen in laat-achttiende-eeuwse steden Roderick Phillips, 'Woman, neighborhood, and family in the late eighteenth century', *French historical studies*, 18:1 (1993) 1-12.

48 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751.

49 Zie J. Haemers, 'Protagonist of antiheld? Over sociaal kapitaal en geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5:4 (2008) o.a. 31; B. De Munck, 'Sociabiliteit. Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne sociabiliteit tussen *civil society* en *sociaal kapitaal*', *De achttiende eeuw*, 39:2 (2007) 3-20.; D. Gaggio, 'Do historians need social capital?', *Social History*, 29:4 (2004) 499-513.

50 Haemers, 'Protagonist of antiheld?', 42. Volgens Haemers wordt sociaal kapitaal bewust gecreëerd door historische actoren. Ik ben het daar niet mee eens. Mijns inziens wordt het niet 'geconstrueerd' door historische actoren, maar ontstaat het – zonder dat er een bewust handelingspatroon achter zit – uit relaties die mensen aangaan.

51 De Munck, 'Sociabiliteit', 6-7.

kredietwaardig maakt. Sociaal kapitaal kan het vertrouwen in een bepaalde persoon vergroten, maar er is geen noodzakelijk verband. 'Vertrouwen tussen mensen kan zijn oorzaak vinden in de aanwezigheid van sociaal kapitaal, maar het maakt er geen integraal deel van uit.'[52] Craig Muldrew stelt krediet gelijk met sociaal kapitaal.[53] Bij sociaal kapitaal gaat het erom dat de historische actor voordelen verwerft uit sociale relaties. Die voordelen kunnen economisch zijn of eerder cultureel (bv. onderwijs). Volgens Harald Deceulaer en Marc Jacobs hangt sociaal kapitaal af van twee zaken, ten eerste de uitgestrektheid van de relaties en ten tweede de kwantiteit van het kapitaal.[54] De economen Durlauf en Farchamps zien informatiewisseling als een belangrijk voordeel van sociaal kapitaal.[55] Zo kan bijvoorbeeld informatie over de reputatie van een persoon en zijn of haar kredietwaardigheid worden uitgewisseld. Herbergen zelf waren plekken om sociaal kapitaal op te bouwen en te onderhouden.

Had sociaal kapitaal invloed op kredietverstrekking? Had een crediteur met andere woorden,. voordeel bij zijn (of haar) netwerken om consumptiekrediet te ontvangen? Waar werd dat sociaal kapitaal uit opgebouwd? Uit vriendschapsnetwerken, buurtnetwerken of verenigingen (bijvoorbeeld rond beroep)?[56] Hier dient wel opgemerkt te worden dat we slechts een tipje van de sluier kunnen oplichten; deze netwerken zijn voor historici immers vrij moeilijk te achterhalen. Toch ondernemen we een poging.

In de staat van goed van Petrus De Buyscher kunnen we met wat goede wil wel een vriendschapsrelatie achterhalen. Het sterfhuis had meer dan 116 gulden, het grootste bedrag in die staat van goed, te goed van Jan Baptista Van Nuffel. Het betrof 'vertheiringhe ende gheleenden ghelde'. De lening werd verstrekt tijdens verschillende reizen die Van Nuffel met het sterfhuis ondernam.[57] De aard van die reizen is onduidelijk; ging het om zakenreizen of eerder 'iets van de wereld zien'? Naar grote waarschijnlijkheid bestond er wel een vriendschappelijke band tussen deze twee personen. Dat kon een extra criterium zijn in het verlenen van consumptiekrediet.

Ook informatie over buurtgenoten en familie valt moeilijk uit de

52 Haemers, 'Protagonist of antiheld?', 35 en 43-44.
53 Muldrew, *The economy of obligation*, 156-157.
54 H. Deceulaer en M. Jacobs, 'Les implications de la rue: droits, devoirs et conflicts dans les quartiers de Gand (XVIIe-XVIIIe siècles)', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 49 (2002) 31.
55 S. N. Durlauf, en M. Fafchamps, *Social capital*, Working Paper Series (Cambridge 2004) 17-21.
56 Zie ook Fontaine, 'Antonio and Shylock', 45-48.
57 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1713, Petrus De Buyscher, 1747.

staten van goed af te leiden. De huisgelden en de wettelijke passeringen kunnen meer informatie verschaffen, maar vaak valt dat tegen.[58] Zeer sporadisch krijgen we in de staten van goed meer informatie over de debiteurs. Zo vermeldt de staat van Petrus De Buyscher dat hij geld te goed had voor 'vertheiringhe' en een lening van zijn schoonbroer Adriaen Parewijck. Hij moet het op een na grootste bedrag van die staat van goed betalen.[59] Familieleden konden zeer moeilijk krediet worden geweigerd. Wanneer een herbergier niet aan familie leende, was dat zeer gevaarlijk voor zijn of haar reputatie.[60] Het is echter zeer moeilijk om familiale banden in kredietrelaties te achterhalen met behulp van staten van goed; vaak wordt immers uitsluitend de naam van de debiteur vermeld, zonder verdere informatie. Zelfs andere bronnen helpen maar in een beperkte mate om familiebanden te achterhalen.[61]

Dezelfde moeilijkheden werpen zich op bij het achterhalen van de woonplaats van de debiteur. Toch krijgen we daar een beter beeld over dan over familie- en vriendschapsbanden. Aalsterse herbergiers lijken hun cliënteel niet in de eerste plaats uit de naaste omgeving rekruteerden, zoals in bijvoorbeeld Antwerpen wel het geval was.[62] Het gecomprimeerde karakter van Aalst speelde daar waarschijnlijk in mee; een Aalstenaar geraakte immers veel sneller van het ene eind van de stad naar het andere dan bijvoorbeeld een Antwerpenaar. Voorzichtigheid is echter geboden; wegens de beperkte omvang van het bronnencorpus en de karige informatie die de staten van goed ons verschaffen, moeten we oppassen met extrapolaties.

In de herberg 'Den Prins van Luyck' werd blijkbaar geen consumptiekrediet verleend.[63] De reden daarvoor is naar grote waarschijnlijkheid dat dit etablissement – dat buiten de Pontstraatpoort lag – vooral een reizigerspubliek aantrok; mensen die niet tot het Aalsterse sociale weefsel behoorden.[64] Kon herbergier Jan Baptist Ghysels zijn onbekende klanten wel vertrouwen? Hoe groot was de kans dat zijn cliënteel de aangedane schulden terugbetaalde? Na een kosten-batenanalyse besloot Ghysels waarschijnlijk om geen

58 SAA, OAA, *huisgelden*, nr. 265-279, rekeningen van de collecteurs van de huisgelden; Vernaeve, *Regesten*.
59 Het gaat om 36,15 gulden. Het bedrag is inclusief een lening.
60 Fontaine, 'Antonio and Shylock', 47.
61 Er dient te worden opgemerkt dat een achternaam niet steeds een familiale verbondenheid uitdrukte; achternamen werden niet steeds overgeërfd. Zie M. Wiesner-Hanks, *Early modern Europe, 1450-1789* (Cambridge 2006) 73-74.
62 R. Vermoesen, 'Vroegmoderne herbergiers en hun klanten', *Ons heem*, 62 (2009) 40; Willems, *Krediet*, 318.
63 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1754, Jan Baptist Ghysels, 1789.
64 Zie voor de links tussen ligging van de herberg en het aangetrokken publiek Deseure, *Ten respecte*, 76; Clark, *The English alehouse*, 202.

consumptiekrediet aan vreemdelingen toe te kennen.[65] De klanten van 'Den Prins van Luyck' konden zich in Aalst maar op een zeer beperkt sociaal kapitaal beroepen. Hoffman, Postal-Vinay en Rosentahl menen dat crediteurs in het verlenen van langetermijnkrediet een afweging maakten op basis van persoonlijke informatie over debiteurs. Ze kennen daardoor een groot belang toe aan persoonlijke banden.[66] Inschatten of het risico voor het verlenen van consumptiekrediet niet te groot was, gebeurde dus ook op basis van een soort profiel dat de herbergier had over de klant; al moet hier wel aan worden toegevoegd dat er een aanzienlijk verschil kon bestaan in de omvang van een lening en de hoeveelheid consumptiekrediet. Een persoon die een lening niet kon aflossen, betekende een groter probleem dan een klant die bijvoorbeeld niet aan een drankrekening kon voldoen (al kon een opeenstapeling van kleine schulden ook problematisch worden). Als de herbergbezoeker geen Aalstenaar was, kon de waard geen hoogte krijgen van de betrouwbaarheid van de klant.

Ook de staat van goed van Anna Catharina Roosen, die het 'Hotel van Engeland' (ook wel Hotel of Cour d'Angleterre genoemd) in de Nieuwstraat uitbaatte, bevat geen verleend consumptiekrediet. Vanaf deze afspanning vertrokken posttrajecten naar Brussel en Gent, waardoor ook deze herberg een grotendeels 'vreemd' publiek aantrok.[67] Het was voor een herbergier zeer belangrijk om de persoon aan wie hij of zij consumptiekrediet verleende te kunnen taxeren. De klant moest een voldoende sterke reputatie bezitten. De herbergier kon dat het beste inschatten als hij de debiteur persoonlijk kende. Als iemand niet uit de naaste omgeving kwam, bemoeilijkte dat het inschatten van de reputatie van de betrokkene.[68] De herbergier was dus minder geneigd een 'vreemdeling' te vertrouwen.

We kunnen voorzichtig concluderen dat sociaal kapitaal in bepaalde gevallen belangrijk was voor het verlenen van consumptiekrediet. Dat was voornamelijk het geval bij familie- en vriendschapsnetwerken. Direct buurtschap was geen criterium voor de verlening van consumptiekrediet. Herbergiers die vooral niet-Aalsters volk over de vloer kregen, blijken echter wel zeer voorzichtig te zijn geweest met

65 Willems, *Krediet*, 131.
66 P.T. Hoffman, G. Postal-Vinay en J.-L. Rosenthal, 'Information and economic history: how the credit market in old regime Paris forces us to rethink the transition to capitalism', *The American historical review*, 104 (1999) 74-75.
67 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1759, Anna Catharina Roosen, 1794 en H. Strijpens, *Aalsterse fundamenten*, deel 1: *De achttiende eeuw* (2002) 27.
68 Muldrew, *The economy of obligation*, 151 en 152-153; Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 340.

het verstrekken van consumptiekrediet, omdat ze niet wisten of ze hun klanten konden vertrouwen. Als de debiteur een hechtere band met de herbergier had, werden er naast consumptiekrediet ook leningen toegestaan. Een vreemde bezoeker aan een Aalsterse herberg kon op veel minder sociaal kapitaal een beroep doen – in Aalst althans – dan een geboren en getogen Aalstenaar. De 'allochtoon' kreeg daarom minder voedsel op krediet dan de 'autochtoon', omdat die laatste beter te vertrouwen viel. Bij de vreemdeling ontbrak de 'sociale controle' om het geld terug te betalen. De waard was daarentegen veel minder aan de (morele) 'verplichting' gebonden om krediet te verlenen. Ik ga dieper in op deze verplichting tot lenen in het volgende hoofdstuk.

Het sociale aspect van het verstrekken van consumptiekrediet

We mogen de overwegingen die een herbergier maakte bij het al dan niet verlenen van krediet niet louter zien als een louter rationele economische afweging. Er speelden heel wat emotionele, sociale elementen in mee. Allereerst het reeds besproken sociaal kapitaal waarop de crediteur en de debiteur zich konden beroepen, maar ook 'reciprociteit'; 'ik geef opdat jij terug zou geven' (deels is dat natuurlijk een economische overweging).[69] Door zelf krediet te verschaffen, kon de crediteur ervan uitgaan dat hij in periodes dat het moeilijk ging, zelf ook kon lenen.[70] Een schuld kon afgelost worden door bij de crediteur voor een gelijkaardig bedrag aankopen te doen; het verschil werd cash verrekend.[71] Herbergier Amandus Van Schuylenbergh verleende bijvoorbeeld consumptiekrediet aan twee meester-broodmakers.[72] Hij kon het bedrag dat zij van hem te goed hadden 'omruilen' voor brood. Misschien was dat zelfs al gebeurd, maar moest dat nog 'in rekening' worden gebracht. Vooral voor de financieel minder gegoeden was het cruciaal om op wederzijdse steun te kunnen rekenen.[73]

Krediet verlenen was niet steeds een vrije keuze; het was vaak een morele en sociale verplichting. Als een herbergier geen krediet verleende, was dat nefast voor zijn reputatie en zou hij op zijn beurt geen krediet kunnen opnemen als hij het financieel moeilijk had.[74] Het systeem

69 Zie o.a. Fontaine, 'Antonio and Shylock: credit and trust in France', 53; Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties*, 95; Muldrew, *The economy of obligation*, 124.
70 Muldrew, *The economy of obligation*, 181.
71 Muldrew, 'Interpreting the market', 173.
72 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1752, Amandus Van Schuylenbergh, 1787.
73 Lis en Soly, 'Neighbourhood social change', 8-9 en 12.
74 Fontaine, 'Antonio and Shylock', 49 en 52; Deceulaer en Jacobs, 'Les implications de la rue', 51.

werkte zelfregulerend. Mochten er toch problemen opduiken, dan werd getracht dit informeel – door bijvoorbeeld bemiddeling – op te lossen. Soms werkte dit bemiddelingssysteem niet en moest de wanbetaler voor het gerecht worden gebracht. De rechtbank zorgde ervoor dat de economische stabiliteit werd bewaard door vertrouwen te handhaven.[75] Onderzoek in juridische documenten voor Antwerpen leverde op dat in 1750 5,2 procent en in 1795 3,2 procent van alle conflicten uitgevochten voor de 'Kleine rol van de amman', de rechtbank bevoegd voor kleine financiële geschillen, verteer betrof. Na disputen over de teruggave van voorwerpen is dat de kleinste categorie.[76] Dat wijst erop dat pas in allerlaatste instantie gerechtelijke stappen werden ondernomen. Een gerechtelijke procedure was immers veel gevaarlijker voor de reputatie van de betrokkenen dan het dispuut 'in der minne' te regelen.

Het beste bewijs voor het feit dat niet louter economische motieven meespeelden, is dat niet alleen welgestelden (voor wie het waarschijnlijker was dat ze een schuld zouden aflossen), maar ook armen krediet ontvingen. De herbergier nam hierdoor een groot risico, maar was moreel verplicht om krediet te verschaffen, zelfs al vreesde hij zijn geld nooit of slechts gedeeltelijk terug te krijgen.[77] Marie Theresia De Grave heeft twee afzonderlijke 'items' (een soort hoofdstukje in een staat van goed) in haar staat van goed staan. Voor de ene meent de 'overgever' (die de staat opstelde) aan dat het geld kan worden teruggevorderd. Dat gaat om 66,6 gulden. Een ander 'item' vermeldt schulden van 'differente persoonen', maar de opsteller is niet zeker of de personen het geld wel kunnen terugbetalen.[78] Deze 2,76 gulden, 1,14 procent van alle schulden voor consumptiekrediet, zal waarschijnlijk nooit teruggevorderd worden.

De weduwe van N. Neirinck was 24,5 gulden schuldig voor 'geleenden gelde als verteirde gelaegen' aan Jean Hannequart. De overgever kon echter niet zeggen of 'sij solvent ofte insolvent' was.[79] Wist Jean Hannequart op het moment dat hij de weduwe geld leende en haar voedsel op krediet verschafte dat ze het bedrag misschien niet zou kunnen terugbetalen? Het was 'not done' om bij financieel minder

75 C. Muldrew, 'Credit and the courts: debt litigation in a seventeenth-century urban community', *The economic history review, new series,* 46:1 (1993) 4 en 15.
76 Willems, *Krediet*, 358, tabel 7.2.
77 Willems, *Krediet*, 351.
78 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1717, Marie Theresia De Grave, 1751.
79 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1717, Jean Hannequart, 1751. We hebben geen aanwijzingen dat de weduwe effectief arm was, maar de kans daarop was reëel; weduwen hadden het financieel vaak niet gemakkelijk. Zie bv. Wiesner-Hanks, *Early modern Europe*, 65.

gegoeden hard aan te dringen om het geleende geld terug te krijgen.[80] De waard zou dus weloverwogen de arme weduwe consumptiekrediet hebben kunnen verleend. De weduwe kwam niet uit Aalst; zij kon zich dus niet op haar 'sociaal kapitaal' beroepen. Ze had vermoedelijk weinig of geen familieleden in Aalst wonen.[81] Overigens dient opgemerkt te worden dat de personen van wie men verwacht het verleende krediet niet terug te krijgen, niet altijd werden opgenomen in de staat van goed; het geld zou immers toch niet worden teruggezien. Daardoor zit er een onderrepresentatie van de armste klasse van debiteurs in de staten van goed.

Amandus Van Schuylenberghs staat van goed bevat een uitgebreide inventaris van schulden, maar van weinig schuldenaars van Van Schuylenbergh valt de rijkdom te achterhalen. We zouden een indicatie van de rijkdom kunnen krijgen door te kijken naar het jaarlijkse huisgeld dat ze aan de stad Aalst betaalden, maar slechts een zeer beperkt aandeel van de debiteuren valt daarin terug te vinden.[82] De persoon met de op een na grootste schuld, van 31 gulden, Jacobus Verhulst, was volgens zijn huisgeld toch redelijk arm; zijn huisgeld bedraagt amper 0,75 gulden – de stadsmediaan van 1789 bedroeg twee gulden, en hij woonde aan de andere kant van de stad (in de Ridderstraat). Criteria als 'rijkdom' (en dus mogelijkheid om schulden terug te betalen) en bekendheid omdat hij in de buurt woonde, speelden dus niet uitsluitend mee in het vertrouwen van deze klant en het gunnen van consumptiekrediet. Toch is het te simplistisch om uitsluitend naar criteria als rijkdom en nabijheid te kijken; Verhulst kan een vaste klant zijn geweest die de herberg van Amandus Van Schuylenbergh regelmatig frequenteerde en zo vertrouwen won.

Vier van de geselecteerde staten van goed zijn van herbergiers, waaronder een echtpaar, die van buiten Aalst afkomstig waren.[83] Joanna De Preter kwam zelfs uit Terhulpen in Brabant (in vogelvlucht zo'n 40 km van Aalst verwijderd). We zouden kunnen argumenteren dat deze personen sociaal kapitaal misten, maar met dergelijke redeneringen moeten we oppassen. Uit staten van goed kunnen we immers niet

80 Muldrew, *The economy of obligation*, 181.

81 Noch in de wettelijke passeringen, noch in de tabellen met het huisgeld komt een naam als Neirinck voor rond 1750.

82 In de huisgelden worden enkel inwoners binnen de stadsmuren vermeld. De lijst met huisgelden dateert van twee jaar na het opstellen van de staat van goed van Van Schuylenbergh; het is dus mogelijk dat de debiteurs reeds overleden zijn.

83 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1755, Elisabeth Philippina Asscheriks ex Okegem fa Petrus, 1790, nr. 1756, Joanna De Preter ex Terhulpen, 1791, nr. 1756, Joannes Fransiscus Meganck ex Haaltert fs Jan, 1791, nr. 1757, Joanna Hendrika De Schrijver fa Pieter, 1792.

afleiden hoe lang deze waarden in Aalst verbleven. Zeker is dat zij geen beroep konden doen op familiebanden, maar eventueel wel op de familienetwerken van hun partner. Joannes Fransiscus Meganck en zijn echtgenote Joanna Hendrika De Schrijver konden dat alvast niet, want zij waren beiden 'vreemdelingen'. Misten deze herbergiers familiebanden? Valt dat op te merken in het al dan niet verlenen van consumptiekrediet, kenden zij minder Aalstenaars en moesten zij dus voorzichtiger omgaan met het verlenen van krediet? Catharina Lis en Hugo Soly toonden echter aan dat migranten niet volledig stuurloos waren in een nieuwe context. Ze konden een beroep doen op allerhande informele netwerken. Buren zouden erg belangrijk zijn geweest en konden zelfs familiale netwerken vervangen.[84]

Dat het verlenen van consumptiekrediet niet altijd zonder disputen verliep, bewijst de staat van goed van Jan Baptist Meert. Deze herbergier van 'Den Postellion' in de Rozemarijnstraat verleende aan de winkelier Joannes De Clerq uit de Kattestraat een 'obligatie' (dit is een lening) van 125 gulden courant met een jaarlijkse intrest van vijf gulden courant. Dezelfde persoon was echter ook nog 12 gulden en 16 stuivers schuldig aan de herbergier 'over verteirde gelaegen ende geavanceerde gelde'. Wanneer Jan Baptist Meert aandrong op betaling, weigerde De Clerq de obligatie terug te betalen. De winkelier ontkende de schulden voor 'verteirde gelaegen ende geavanceerde gelde'. Zelfs na de dood van JB Meert in januari 1792 werd aangedrongen op betaling, maar de winkelier 'heeft by syne antwoorde van 26 april 1792 bestaen te ontkennen de voorseyde gedaen oplichtinge'. De opsteller van de staat van goed besluit als volgt: 'blyvende bydien tot de piste der saeke hede alhier voor [memorie]' Deze zaak werd, zo ik kan afleiden uit de staat van goed, blijkbaar niet voor een rechtbank gebracht – hoewel de opsteller wel de term 'den gedaegden' gebruikt.[85]

Deze passage geeft ons een unieke inkijk in het verlenen van consumptiekrediet. Joannes De Clerq weigert een lening, die volledig los staat van het aangegane consumptiekrediet, terug te betalen. Dat wijst op een verwevenheid van het verstrekken van consumptiekrediet en het verstrekken van leningen. Er heerst een vertrouwensconflict tussen de crediteur en de debiteur; de eerste maant de tweede aan tot betaling van de schulden, maar de tweede ontkent die schulden. Zulke problemen zullen zich wel vaker voorgedaan hebben, omdat ze inherent zijn aan een informele kredietverstrekking. Joannes De Clerq

84 C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities', 11-18.
85 SAA, OAA, *SVG*, nr. 1728, JB Meert fs Judocus, 1792.

vond mogelijk dat aan zijn reputatie werd getornd; hij was in zijn eer gekrenkt. Is dit een teken aan de wand voor een verandering in de praktijken van verandering in consumptieverlening? Dat is moeilijk te zeggen; het is onverantwoord te extrapoleren uitgaande van één bron. Verder onderzoek is aangewezen.

Conclusie

'The tavern provided a public theater for social exchange, in which men were expected to perform' en 'they mirror nearly all tensions of their time'.[86] De herberg leek dus een perfecte context voor onderzoek naar de sociale component van het verlenen van consumptiekrediet.

Er resten echter nog heel wat 'blinde vlekken', waarover dit onderzoek geen volledige duidelijkheid verschaft. Hoe zat het met vrouwen en consumptiekrediet? In welke mate konden zij – en dan voornamelijk getrouwde vrouwen – in het dagelijkse leven op krediet kopen? Is het effectief zo dat zij gemakkelijker bij een vrouw terecht konden? Verder onderzoek is noodzakelijk. Waarschijnlijk bieden andere bronnen nog een schat aan informatie. Over deze vragen bleef dit onderzoek voor een groot deel in het ongewisse. Juridische bronnen kunnen nog waardevolle informatie opleveren. Voor andere aspecten formuleer ik enkele – voorzichtige – conclusies.

Consumptiekrediet was een dagelijkse praktijk, ook voor vrouwen. Ondanks het juridische kader dat hen verbood contracten af te sluiten, kochten zij vaak op krediet. In dit onderzoek poneerde ik dat consumptiekrediet opgenomen door vrouwen in de staten van goed niet op naam van de vrouw in de staat van goed werd opgenomen, maar wel op naam van haar echtgenoot werd gezet. De enige vrouwen die voorkomen in de bronnen zijn weduwen. Het lijkt evenwel dat vrouwen, aan de andere kant van de 'toog', minder consumptiekrediet verleenden.

In de vroegmoderne tijd was vertrouwen bij kredietverstrekking van primordiaal belang. Sociaal kapitaal was daarin belangrijk; vooral familiebanden en vriendschappelijke relaties leken een belangrijk criterium in de verstrekking van consumptiekrediet. De waard vertrouwde erop dat deze mensen het aangedane krediet zouden terugbetalen. Of iemand in de directe buurt van de herberg woont, maakte in Aalst niet zo veel uit. Het was wel zo dat niet-Aalstenaars veel moeilijker op krediet konden verteren; de herbergier kon deze klanten veel moeilijker inschatten.

86 Tlusty, *Bacchus*, 122; Kümin en Tlusty, 'The World of the Tavern', 11.

Krediet verschaffen was een verplichting. Er speelden criteria van reciprociteit en onderlinge steun; wanneer een persoon financieel niet rond kon komen, hielp een andere hem uit de nood om krediet te verlenen. De laatste persoon verwachtte echter dat de eerste hetzelfde zou doen als hij in de problemen kwam. Toch werd ook aan armen en personen die het aangegane krediet niet zouden kunnen terugbetalen consumptiekrediet verleend. Mocht de herbergier geen krediet verschaffen, dan werkte dat zeer negatief in op zijn of haar reputatie. De drijfveren om consumptiekrediet toe te staan, mogen dus niet louter economisch worden gezien, het sociale speelde een zeer grote rol.

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5 • Volledige jaargang: € 18

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Sanderuskaart van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk - 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

Stadsplattegronden van Aalst (1), Ninove (2) en Geraardsbergen (2) van Jacob van Deventer (1565) - kleurendruk - 2008.
per kaartblad: € 12
volledige reeks van 5 bladen: € 50

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: uyttersprot.marc@skynet.be

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Asserendries 118, 9300 Aalst

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

R. VERMOESEN
Krediet in een kleine Vlaamse stad.
Aalst in de tweede helft van de achttiende eeuw 81-82

P. DE GRAEF
Implicaties van toenemende concentratie en mechanisatie op stedelijke textielarbeiders 83-99

K. GOOSSENS
Boedelonderzoek naar de schuldrelaties van Aalsterse textielwinkeliers 100-115

M. VAN BAVEL
De verlening van microkrediet aan Aalsterse vrouwen 116-136

S. HENDRICKX
Kredietrelaties tussen buren 137-152

M. HORSTEN
Consumptiekrediet in Aalsterse herbergen 153-172

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare